



Fale Alea 'o Tonga



**KO E MINITI 'O E**

**FEME'A'AKI**

**'A E HOU'EIKI  
MĒMIPA**

**'O E**

**FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA	32
'Aho	Tu'apulelulu, 24 Sepitema 2020

**Fai 'i Nuku'alofa**

## HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

### 'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

### Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

*Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa*

'Eiki Tokoni Palēmia, Lao & Pilisone

Hon. Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafofonga & Kasitomu mo e  
Tānaki Pa'anga Hu Mai

Hon. Tevita Lavemaau

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afi

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &  
Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Matae Tei

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Palōfesa 'Amelia

Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofofonga

Vātau Hui

### Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1

Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3

Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

### Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Semisi Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Ma'asi

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Semisi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Piukala



**FALE ALEA  
'O TONGA**

---

**'ASENITA FAKAANGAANGA  
FIKA 32/2020  
FAKATAHA 'A E FALE ALEA  
'O TONGA**

*'Aho: Tu'apulelulu 24 'o Sepitema, 2020*

*Taimi: 10.00 am*

<b>Fika 01</b>	<b>:</b>	<b>Lotu</b>
<b>Fika 02</b>	<b>:</b>	<b>Ui 'o e Hou'eiki Memipa</b>
<b>Fika 03</b>	<b>:</b>	<b>Me'a 'a e 'Eiki Sea</b>
<b>Fika 04</b>	<b>:</b>	<p><b>KŌMITI KAKATO:</b></p> <p><b>Ngaahi Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea</b></p> <p>4.1 Lipooti 'A'ahi 2020 – Vāhenga Tongatapu 2</p> <p>4.2 Lipooti 'A'ahi 2020 &amp; 2019 – Vāhenga Tongatapu 3</p> <p>4.3 Lipooti 'A'ahi 2020 &amp; 2019 – Vāhenga Tongatapu 4</p> <p>4.4 Lipooti 'A'ahi 2020 &amp; 2019 – Vāhenga Tongatapu 5</p> <p>4.5 Lipooti 'A'ahi 2020 &amp; 2019 – Vāhenga Tongatapu 6</p> <p>4.6 Lipooti 'A'ahi 2020 &amp; 2019 – Vāhenga Tongatapu 8</p> <p>4.7 Lipooti 'A'ahi 2020 &amp; 2019 – Vāhenga Tongatapu 9</p> <p>4.8 Lipooti 'A'ahi 2020 &amp; 2019 – Vāhenga Tongatapu 10</p> <p>4.9 Lipooti 'A'ahi 2020 &amp; 2019 – Vāhenga 'Eua 11</p> <p>4.10 Lipooti 'A'ahi 2020 &amp; 2019 – Vāhenga Ha'apai 12</p> <p>4.11 Lipooti 'A'ahi 2020 &amp; 2019 – Vāhenga Ha'apai 13</p> <p>4.12 Lipooti 'A'ahi 2020 &amp; 2019 – Vāhenga Vava'u 14</p> <p>4.13 Lipooti 'A'ahi 2020 &amp; 2019 – Vāhenga Vava'u 15</p> <p>4.14 Lipooti 'A'ahi 2020 &amp; 2019 – Vāhenga Vava'u 16</p> <p>4.15 Lipooti 'A'ahi 2019 – Vāhenga Niua 17</p>
		4.16 Lao Fakaangaanga Fika 12/2020 – Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga 2020
		Ngāue kuo lava 'o fakatatali ke lipooti ki Fale Alea
		4.17 Lipooti 'A'ahi 2020 – Vāhenga Tongatapu 1

<b>Fika 05</b>	<b>:</b>	<b>Ngaahi Me'a Makehe</b>
<b>Fika 06</b>	<b>:</b>	<b>Kelesi</b>

## Fakahokohoko e peesi

<b>Lotu</b> .....	3
Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu.....	7
Ui ‘a e Fale.....	7
Poaki .....	7
Me’a ‘Eiki Sea .....	7
Me’a e Sea.....	8
Poupou ki he Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Tongatapu 2 makatu’unga he kupu 20 Tohi Tu’utu’uni...9	
Tui Ha’apai 12 ne fakakonisitūtone savea ne fakahoko ‘e Tongatapu 2 .....	11
Ngaahi makatu’unga ki he fakahoko Tongatapu 2 savea ki he loto e kakai .....	12
Fehu’ia pē ‘e loto Tongatapu 2 ke to’o ola savea mei he’ene lipooti ‘a’ahi Fale Alea.....	16
‘Ikai loto Tongatapu 2 ke to’o ola savea mei he’ene lipooti ‘a’ahi Fale Alea .....	16
Tui ‘i ai me’a fehalaaki Lipooti ‘a’ahi Tongatapu 2 tonu ke fakatonutonu he ‘oku lohiaki’i kakai .....	17
Fokotu’u liliu fakalea e savea ki he talatalanoa mo e kakai he ‘oku takihala’i he 300 tanu hala e kakai.....	19
Fakatonutonu hala e fehu’i ne tataki e savea .....	21
Taukave ko e loto eni ‘a e kakai faka’asi mai he savea .....	24
Tokanga ki he tu’unga falala’anga e savea pea mo e fehu’ia founa savea.....	24
Fokotu’u ki he Pule’anga kapau nau lēvei he savea fakahoko nautolu ha savea tatau .....	25
Tokanga kuo kamata ke fakapolitikale’i e ‘a’ahi Fale Alea na’e fai .....	25
Mahu’inga’ia he loto ‘a e kakai kae tokanga ki he founa fakahoko ‘aki savea Tongatapu 2 .....	25
Taukave ‘ikai ha fa’ahinga ha’i fakalao ki he Pule’anga ka tali savea Tongatapu 2 .....	26
Fokotu’u Tongatapu 2 ke tali ‘ene lipooti pea faka’apa’apa’i le’o kakai .....	27
Tokanga ki he fakapalataha ‘a e ongo fehu’i he savea Tongatapu 2.....	28
Kole ke faka’apa’apa’i tu’utu’uni ngāue e Fale.....	30
Ngaahi naunau tokanga ki ai he fakahoko ‘o ha savea .....	30
Tokanga ki he tu’unga faka’efika mo e mo’oni e savea .....	31
Poupou ke liliu pē ko e talatalanoa mo e kakai kae ‘ikai ko e savea .....	32
Fakatonutonu ko e founa ‘oku hoha’a ki ai e Pule’anga ‘ikai ko e loto e kakai .....	34
Taukave ko e savea ko e fekumi ki he loto e kakai.....	34
Tokanga ki he liliu founa ngāue ki he ‘a’ahi Fale Alea .....	36
Pālōti’i ‘o ‘ikai tali e Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Tongatapu 2.....	37
Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Tongatapu 4.....	39
Ngaahi fiema’u vivili Tongatapu 4 .....	40

Ngaahi fiema'u fakalukufua Tongatapu 4.....	41
Tokanga ke fakalelei'i Lao Kelekele .....	42
Kole ke fakatokanga'i fu'u mamafa totongi taki mita vai fo'ou.....	43
Fokotu'u ki he Pule'anga ke fai ha tu'utu'uni ki he ngaahi koloa 'oku mole .....	43
Fokotu'u ke fakakaukaua Pule'anga ke fokotu'u ha vāhenga ma'a e kau uitou .....	43
Tali Pule'anga ki he fokotu'u ke nau faitu'utu'uni ki he hiki e totongi koloa .....	44
Tali Pule'anga ki he fiema'u ke malu'i mo'ui 'a e kakai & polokalama 'ave fakafalemahaki.....	45
Tokanga 'ikai ha la'itā ke fakahū mai Lipooti 'A'ahi Tongatapu 4.....	45
Tali Pule'anga ki he me'a ko e fakataka puaka.....	47
Tui totonu ke fa'o Lao ki he tokotaha tauhi puaka koe'uhi ko e fakataka puaka .....	47
Tali Pule'anga ki he fu'u mamafa ki he hoko e vai mo e ngaahi fiema'u kehe .....	49
Tokanga ki he uesia ngaahi 'api nofo'anga he palopalema 'o e efu & ngaahi ngāue langa fakalalakaka kakai fefine .....	50
Poupou ke fa'u ha lao ma'a e fanga monumanu .....	51
Tali Pule'anga ki he fokotu'u fakalele polokalama biogas he kolo kotoa .....	52
Poupou ki he polokalama <i>biogas</i> kae fakahoko pe ki 'uta ko e tu'unga 'ātakai moe ma'a e kolo .....	52
Tali ki he fokotu'u ki ha sikolasipi ki he totongi ako e fānau & ako .....	53
Tali ki he hoha'a fekau'aki mo e uesia ngaahi 'api he efu mei he ngāue'anga .....	54
Pāloti'i 'o tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea Tongatapu 4 2019/2020.....	54
Kelesi .....	55
Lipooti 'A'ahi Fale Alea Tongatapu 3 ki he 2019&2020 .....	55
Ngaahi fiema'u vivili 'a Tongatapu 3 .....	55
Fiema'u kelekele ki he fa'itoka.....	57
Tokanga ki he Lao ki he Liliu Kakai .....	57
Fiema'u mala'e va'inga .....	57
Tokanga ki he hala fakakavakava .....	58
Fiema'u fakatafenga vai Tongatapu 3.....	58
Pāloti'i 'o tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea Tongatapu 3.....	59
Lipooti 'A'ahi Fale Alea Tongatapu 5 2019 & 2020.....	59
Ngaahi fiema'u vivili Tongatapu 5 .....	60
Kole ke toe fakalōloa māhina 'e 1 hono toutai'i mokohunu .....	61
Tokanga 'i ai pe ngaahi ma'u'anga mo'ui kehe he 'oku 'i ai tu'utu'uni ki he mokohunu.....	63
Kamata 'Okatopa fakafanau e mokohunu pea 'oku tapui he Lao ke fai hano toutai'i.....	63
Tokanga pe 'oku kau pe mo e mokohunu tangata he tapui hono toutai'i 'i 'Okatopa .....	64
Fakahā tapui toutai'i mokohunu mei 'Okatopa-Ma'asi kae toki fai ha sio ki ai.....	65
Kelesi .....	65

## Fale Alea 'o Tonga

**'Aho:** Tu'apulelulu, 24 Sepitema 2020

**Taimi:** 1001-1006 pongipongi

**Sātini Le'o:** Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

**'Eiki Sea:** Kole atu Hou'eiki mou hiva mai e lotu 'a e 'Eiki

### Lotu

*(Kau kotoa e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale hono hiva'i e lotu 'a e 'Eiki)*

<007>

**Taimi:** 1006-1011

**'Eiki Sea :** Kalaké ke ui e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé.

### Ui 'a e Fale

**Kalake Tēpile :** Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, tapu mo e 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapinetí, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele 'Ene 'Afió, kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí, kae 'atā ke fakahoko hono ui 'o e Falé ki he 'ahó ni, 'aho Tu'apulelulu, 24 'o Sepitema 2020.

*(Ne hoko atu ki he taliui e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé)*

**Kalake Tēpile :** Sea, kole ke u toe fakaongo mu'a. 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoué, 'Eiki Minisitā Polisi, Semisi Kioa Lafu Sika. Sea ngata'anga ia e taliui.

### Poaki

Kei hoko atu e poaki 'a e 'Eiki Tokoni Palēmiá pea mo 'Eiki Nōpele Vaha'i mo 'Eiki Nōpele Fusitu'a. Ko e 'Eiki Minisitā Fonuá ne poaki mai he houa pongipongi 'o e 'ahó ni. Ko e toenga 'o e Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai ke tali mai honau uí, 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

### Me'a 'Eiki Sea

**'Eiki Sea :** Fakatapu ki he 'afio 'a e Ta'ehāmaí 'i hotau lotolotonga, tapu pea mo 'Ene 'Afió Tama Tu'í Tupou VI, tapu mo e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Tapu ki he Tama Pilisi Kalauní kae 'uma'ā 'a e Fale 'o Tupou. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga kau Nōpelé, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí.

Hou'eiki mālō ho'omou laumālie lelei, ko 'etau 'asenitā ena na'e toloi mai mei he 'aho Tusité koe'uhi ke lava fakahoko e polokalama 'a e Pule'angá ki hono huufi 'a e Lulutaí. 'Oku ou fiefia

'aupito ke u fakahoko atu na'e fakakakato e polokalama ko ia 'aneafi. Ko ia ko u tui pē mahalo 'oku fakafiemālie pē toloi mai e Falé ni mei he 'Eiki Palēmia ko 'ene kole. Hou'eiki ko 'etau 'asenitá 'oku te'eki ai ke fakahū mai ha lao fo'ou ki he Fale Aleá, ko e toenga 'etau ngāué 'oku kei 'i he Komiti Kakató. 'A ia ko e Lao Fakaangaanga 'e taha 'a ia ko e fakalelei ki he Konisitūtoné hili hono fakafoki mai mei he Komiti Laó...

<008>

**Taimi:** 1011-1016

**'Eiki Sea:** ... pea mo e toenga e ngaahi Lipooti 'A'ahi Fale Aleá pea 'i he'ene tu'u ko ē he taimi ni ko e lipooti pe 'e taha 'a ia ko Tongatapu 1 kuo 'osi fakakakato hono ngāue. 'A ia ko e toenga 'o e ngaahi lipooti 'oku toe ke fai hono tālanga'i. Hou'eiki na'e 'i ai e ni'ihi 'ia moutolu na'a mou kole taimi mai 'i he pongipongi ni toki tuku atu homou faingamālie 'i he kamata 'etau fakataha 'aefiafi. 'Ikai ke toe 'i ai ha me'a ke u lave atu ki ai kole atu ke tau liliu 'o Komiti Kakato. (**Liliu 'o Komiti Kakato\_10am**)

*(Pea na'e liliu 'o Komiti Kakato pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'i'āfitu ki hono me'a'anga)*

## **Me'a e Sea**

**Sea Komiti Kakato:** Tapu pē mo e 'afio 'a e Ta'ehāmai 'i hotau lotolotonga. Tapu pea mo e Tu'i 'o Tonga, tapu heni ki he Ta'ahine Kuiní kae 'uma'ā e Tama Pilinisi Kalauní mo e Fale 'o Ha'a Moheofo pea ko u fakatapu heni ki he hou'eiki e fonuá, ha'a matāpule, ha'a lotu kae 'uma'ā e kakai 'o e fonuá. Fakatapu makehe heni ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga, 'Eiki Palēmia 'o Tonga kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapinetí mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. Tau fakafeta'i pē ki he 'Otua Mafimafi ko e fakakoloa mo e fakalaumālie, melino mo e malu 'oku 'i he Fale Alea 'o Tonga kae 'uma'ā e Pule'anga 'oku tumu'aki ai, kei ma'a 'a e tokalingolingo 'a e Hau 'o e fonuá pehē ki he melino 'oku 'i he kakai.

Pehē ki he ngaahi ngāue lalahi kuo fakafua he Pule'anga hangē ko ia 'aneafi. Kau ia he makamaile ngāue tau fiefia kotoa pē ai he fetaki e fetu'utakí mahu'inga ia ki he fonuá. Hangē ko e ngāue 'oku fai he Pule'anga he 'aho ni 'o a'u atu e vakapuna ki Tokelau Mama'o ke 'omai e taha e si'i mahaki mei ai fakamālō atu 'i hono fakatokanga'i 'a e ngaahi mokimoki'i me'a pehē 'i he fakatokanga'i 'e he 'Eiki Minisitā Mo'ui fakatokanga'i e mo'uí. Pea 'oku lava atu ai e vakapuna he 'aho ni tau fakafeta'i pē 'oku 'ikai ke toe hola ai e Fakafofonga e 'Eiki Minisitā 'o Niua 'e 'Eiki Palēmia ka 'oku fakamālō atu ai e motu'a ni.

Kiate au he ngaahi ngāue lelei kuo fakahoko he 'Eiki Palēmia pehē mo e tatakí he 'Eiki Seá mo'oni e lea e taha e palōfita na'e 'ikai pē tui 'a 'Isileli ia kiate ia pea 'oku ui 'a e palōfita ko ia 'i he Tohitapú ko e kau palōfita ko e falengāmamahí ia pea ko e palōfita ia ko Selemaia. Pehē 'e Selemaia, monū'ia ka ko e mafí 'oku tu'u 'ene falala 'ia Sihova, 'io ko Sihova 'a hono palētu'a. Ko u tui ko 'etau ngāue kotoa pē 'e tufa pehē 'etau falala 'Otua he 'uhinga e moto 'o e fonua mo e ma'a mo e tatakí 'etau fuakava 'i he tatakí hotau fatongia 'i he Pule'anga kae 'uma'ā e fonua kae 'uma'ā e nofo 'a kāinga. 'Ikai ke u toe fakalōloa te u foki mai leva ki he 'etau 'asēnitá pea ko u lave'i 'oku fakatokanga'i 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá neongo 'oku 'ikai ke ne me'a mai kiate au hangē 'oku fu'u tuai 'etau nga'unú, ka kiate au te u 'oatu pē miniti 'e 10 ke hoko atu ko eni 'a e ngaahi feme'a'aki he ngaahi lipooti. Pea te u tuku atu ai pē mo ho'o



miniti 'e nima ai ke fai ai ho fakamā'opo'opo ko e 'uhinga he 'e lōloa hono tālanga'i 'a e 'uhinga 'o e lipooti mo hono fakahū mai ho'omou 'a'ahi. Fakafofonga te'eki ke lava 'eku fakahoha'a me'a mai.

**Mo'ale Finau:** Mālō.

**Sea Komiti Kakato:** Fe'inga'i ke mou ako pea tukuange e taimi e Seá ke lava lelei ka ke toki me'a mai ē, me'a mai.

**Mo'ale Finau:** Fakamolemole ki'i ma'u hala pē Sea pehē kuo 'osi e me'a 'a e Feitu'una. Sea tapu atu ki he Feitu'una fakamālō atu ki he ngāue lahi 'oku fai pukepuke hotau Fale ni. Fakatapu ki he 'Eiki Palēmia 'o e fonuá pehē ki he Hou'eiki Minisitā, Hou'eiki Nōpele pea mo e Fakafofonga Kakai. 'Eiki Sea ko u tangutu pē 'o fanongo 'i he 'aho 'aneafi, 'aho Tusité fekau'aki pea mo e lipooti 'a e Fakafofonga ...

<009>

**Taimi:** 1016-1021

**Mo'ale Finau:** ... Fika 2 'Eiki Sea 'oku ou, 'i he pongipongi ni 'oku ou loto ke u hanga 'oange 'a e ki'i *credit* ki he tipeiti na'e fai 'e he 'Eiki Fakafofonga Nōpele fika 1 'o Ha'apai 'Eiki Sea, 'ikai ke u lava ma'u ha faka-Tonga lelei ki he ki'i me'a ko eni, ka 'oku ou hanga 'o 'oatu 'a e fakakaukau ko eni 'Eiki Sea.

Ko e tipeiti ko ē na'e fai 'e he 'Eiki Nōpele na'a ne hanga 'o fakahā hangatonu 'a e ngaahi poini 'i he lipooti 'e makatu'unga mei ai 'ene pālōti pea mo 'ene ta'epālōti 'Eiki Sea. Ko e taha e 'uhinga 'Eiki Sea 'oku ou mahu'inga'ia ai 'i he, 'i hono tuku mai e fakakaukau ko 'eni koe'uhí he ko e natula totonu pē 'Eiki Sea 'o ha Fale Alea 'i he taimi 'o e tipeiti, ko 'ete fakahaa'i hangatonu 'ete ngaahi poini te ne hanga pule'i 'a 'ete hiki nima mo e 'ikai ke te hiki nima. Ko ia 'Eiki Sea 'oku ou loto ke u muimui atu ai 'Eiki Sea 'i he fo'i natula tatau.

### **Poupou ki he Lipooti 'A'ahi Fale Alea Tongatapu 2 makatu'unga he kupu 20 Tohi Tu'utu'uni**

'I he pongipongi ni 'Eiki Sea 'oku ou loto ke u 'oatu pē 'a e fakakaukau ko eni ke ne fakahaa'i 'oku ou poupou ki he lipooti ko eni, pea te u muimui atu 'i he tipeiti ko ia na'e fai 'e he 'Eiki Nōpele. 'Eiki Sea na'e 'ohake 'e he 'Eiki Nōpelé 'a e savea, ko e savea pea 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e *concern* lahi taha ia 'a e Hou'eiki Pule'angá ki he savea 'Eiki Sea, pea 'oku 'i ai pē mo hono ngaahi makatu'unga. Koe'uhí 'Eiki Sea he ko e taimi 'oku fakahoko ai ha savea 'i ha ngaahi me'a, ngaahi feitu'u 'i he ngaahi polokalama pehé ni 'oku 'i ai foki hono ngaahi makatu'unga 'Eiki Sea mo hono ngaahi tu'utu'uni mo hono ngaahi me'a ko ia kuo pau ke 'oatu ki ai pea 'omai leva ia 'Eiki Sea pea 'oku hanga leva 'e he me'a ko ia 'o fakamālohia e savea ko ia ke hangē 'oku, ko e me'a ia 'e fai'aki ha fa'ahinga tu'utu'uni 'Eiki Sea.

Ko e 'uhinga 'oku ou poupou ai ki he savea ko eni 'Eiki Sea makatu'unga 'i he'eku sio ki he Tohi Tu'utu'uni 'i he kupu 20. Ko e kupu 20 'Eiki Sea 'i he faka-Tonga, 'oku hā ai 'a e tu'utu'uni ko eni ko e ō, 'alu 'a e Fale Alea 'o fakahoko 'a e 'a'ahi 'Eiki Sea, ko e kupu 20 ia, faka-Fale Alea, 'i he faka-Tonga. 'I he faka-Pilitānia 'Eiki Sea, te u hanga 'o ki'i lau atu 'oku 'i ai e ki'i fo'i lea ai 'Eiki Sea 'e *base* mei ai 'eku taukave ko ē 'i he pongipongi ni, koe'uhí ke lava ke *make sense* 'a e hiki nima ko ē te u fai 'i he'eku poupou ki he savea ko 'eni mo hono

fakahū mai. Tuku pē kau lau atu ‘Eiki Sea, “ *The Speaker shall recommend to the Legislative Assembly the date when it shall proceed with official visits within Tonga.* Ko e ki’i fo’i lea ko e *official*, ko e fo’i lea ko eni ko e *official* ‘Eiki Sea ‘oku *miss out* ia ‘i he faka-Tonga, ‘i he anga ia ‘eku fakakaukau ‘a’aku ‘Eiki Sea, he ko e, ko e faka’uhinga e *official* ‘Eiki Sea ‘oku ‘alu fakataha ia mo e *authority*, ko e *public authority*, pē ko ha fa’ahinga mafai ‘oku ma’u ‘e he tokotaha ko ia ke ne *conduct* ha fa’ahinga polokalama ‘Eiki Sea.

Ko ia ‘Eiki Sea ko e poini ‘oku ou ‘oatu ‘Eiki Sea ‘oku ou foki ki he me’a ko eni ‘Eiki Sea...

**Sea Komiti Kakato:** Fakafofonga, hangē kiate au ‘oku tu’u e fo’i konga kupu ko ia ‘i he mafai pē ia ‘o e Sea ‘oku ne faka’atā ‘a e ‘uhinga ‘o e ‘A’ahi faka-Fale Alea, ‘i he tu’utu’uni, ko e mafai ‘o e Sea.

**Mo’ale Finau:** ‘Io Sea, ko e *official visit* ko e ‘a’ahi faka’ofisiale.

**‘Eiki Minisitā Ako:** Ki’i fakatonutonu Sea. Kātaki pē Fakafofonga, mālō Sea e ma’u faingamālie, pea hūfanga pē he fakatapu kuo aofaki. Ko e fakatonutonu ia Sea, ko e tu’utu’uni e Fale ni ‘oku pule ma’u pē e lea faka-Tonga. He’ikai ke tau liliu e lea faka-Tongá ke muimui ki he lea fakapālangi. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhinga eni ia ko e pehē mai *official* lea fakapālangi pea tonu ia kae hala e lea faka-Tonga, ‘ikai. Ngāue’aki e lea faka-Tongá ko ia ia ‘oku tali he’etau fa’a faitu’utu’uni he Fale ni, mālō.

**Mo’ale Finau:** Mālō ‘aupito Sea.

**Sea Komiti Kakato:** Mo’oni ‘aupito e fakatonutonu ko ia ...

**Mo’ale Finau:** ‘Io ‘Eiki Sea kae tuku ...

**Sea Komiti Kakato:** Kae fakatokanga’i pē ‘a e *subtitle* ko ē ‘o e fo’i kupu ko ena ‘oku fakaikiiki ai e fanga ki’i kupu iiki, ‘e tu’utu’uni ‘e he Sea, ‘Eiki Sea, ko e *official* ko e, ko hono ...

**Mo’ale Finau:** Mālō ‘Eiki Sea.

**Sea Komiti Kakato:** Ko e tu’utu’uni faka-Fale Alea ia ke ‘i ai e totonu ho’omou ‘a’ahi.

**Mo’ale Finau:** Ko e poini ‘oku ou loto ke taki ki ai e Fale ni ‘Eiki Sea ‘oku pehé ni, ko e taimi ko ē ‘oku ‘alu ai e Fakafofongá ki hono vāhengá ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakamatala fakaikiiki ia he Tohi Tu’utu’uni ke ne hanga ‘o fakamatala ‘a e fa’ahinga me’a ‘e taha.

**Sea Komiti Kakato:** Fakafofonga pea ‘e fakangatangata leva ai e ngāue ‘a e Fakafofonga ki he ‘uhinga ‘o e ‘a’ahi faka-Fale Alea. ‘I he ‘uhinga he’ikai te te toe ala kita ki he me’a ‘a e Pule’anga, ko e ‘a’ahi faka-Fale Alea pē. ‘Ikai ke te toe ‘alu kita ‘o fatu fakapolitikale mo ha me’a ...

<005>

**Taimi:** 1021-1026

**Sea Komiti Kakato:** ... Ke fepaki ai 'a e tu'utu'uni 'a e Fale Alea mo e tu'utu'uni 'a e Konisitūtone mo e mafai fakalukufua 'o e Pule'anga

**Mo'ale Finau:** Tuku pē mu'a ke 'oatu pē mu'a 'eku faka'uhinga

**Sea Komiti Kakato:** Tonu pē ke mou mea'i 'a e ngaahi me'a ko ia. Ko e loto 'a e kakai 'a 'enau fili kimoutolu, 'uhinga fakapolitikale ia

**Mo'ale Finau:** Fēfē Sea ke tuku pē ke 'oatu 'eku faka'uhinga he ko e me'a ia te u pālōti ai.

**Sea Komiti Kakato:** Ko e fakatonutonu atu he 'oku lōloa ho'o me'a ke faka'uhinga hala.

**Mo'ale Finau:** 'A ia 'oku hala e me'a 'oku ou fakahā atu 'Eiki Sea?

**Sea Komiti Kakato:** 'Io 'oku hala me'a mai

**Mo'ale Finau:** 'Eiki Sea

**Sea Komiti Kakato:** Ka u hanga 'o fakamaama kiate koe. Ko e loto e kakai 'a 'enau fili 'i he *vote* 'ai ke mahino e me'a ko ia.

**Mo'ale Finau:** Ka ko fē leva 'a e 'ū fakataha'anga 'oku fakamafai'i ke fai 'e he Fakafofonga he' enau 'a'ahi? Ko fē fua e 'ū fakataha'anga?

**Sea Komiti Kakato:** Ko e kupu 'oku ke me'a ai 'oku hanga ai 'e he Sea 'o faka'atā e Fale Alea 'i he 'uhinga 'o e 'a'ahi fakaFale Alea.

**Mo'ale Finau:** Ko fē leva e 'ū fakataha'anga 'e fakangofua he Fale Alea.

**Sea Komiti Kakato:** Ko e fakataha'anga eni 'oku ke lolotonga me'a ai.

**Mo'ale Finau:** Taha pē.

**Sea Komiti Kakato:** Ko u 'uhinga atu Fale pē 'e taha.

**Mo'ale Finau:** Ko u 'uhinga atu Sea ki he 'a'ahi.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Fakatonutonu atu Sea, fakatonutonu atu Sea e Fakafofonga ko e taimi 'oku tu'utu'uni ai 'a e Feitu'una ko ē ki he 'uhinga. 'Oku 'ikai ke totonu ke toe fehu'ia 'e ia ko e me'a 'uluaki pē ko e fekau ke me'a ki lalo pe ko e me'a kitu'a mālō Sea.

**Sea Komiti Kakato:** Fakamā'opo'opo mai ho'o faka'uhinga ho'o malanga.

## **Tui Ha'apai 12 ne fakakonisitūtone savea ne fakahoko 'e Tongatapu 2**

**Mo'ale Finau:** Sea ko e 'uhinga fakamalanga e motu'a ni he ko u tui ko e savea ko eni na'e fai he Fakafofonga 'oku fakalao pea 'oku faka-Konisitūtone.

**Sea Komiti Kakato:** Ko e hā e kehekehe 'o e 'a'ahi fakaFale Alea mo e savea.

**Mo'ale Finau:** 'Oku 'i loto pē savea ia 'i he 'a'ahi fakaFale Alea.

**Sea Komiti Kakato:** Hala ia, hala ho faka'uhinga 'a 'au ko ia. Me'a mai fakama'opo'opo ko e 'uhinga ka tau hoko tautolu ki he 'a'ahi e Fakafofonga.

**Mo'ale Finau:** Sea 'oku tui e motu'a ni ko e savea na'e fai ko e founa totonu pē ia na'e fakahoko he Fakafofonga tui 'a e motu'a ni. 'Eiki Sea

**'Eiki Minisitā Ngoue:** 'Eiki Sea kole pē au ki he Fakafofonga te u ki'i tokoni atu ki he Feitu'una kapau pē te ke tali. Ko e Tohi Tu'utu'uni ē kapau 'e tokoni pea ka tali pea 'ai pea ka 'ikai pea tuku, ko 'eku fie tokoni pē ki he Feitu'una. Ko e 'uhinga foki ko e savea 'oku ke me'a mai he pongipongi ni ko e savea. Kapau te u 'alu 'o savea ki he me'a pē ia 'a'aku pea ko au 'oku ou Fakafofonga kakai 'oku ou 'alu atu ki hoku kāinga. Ko au 'oku 'ikai ke u fu'u sai'ia au he vahe'i e silini ke 'ai e tanu hala. Ko e hā ho'o lau, ko u talaatu ko e tali e kakai te nau tali tatau mo 'eku fiema'u he ko au pē ia 'oku ou fai 'a e savea. 'Io 'oku ou tui au ki ai, 'io sai 'ikai, hoko atu, fo'i me'a tatau pē. 'Oku uesia leva e savea ia ai kapau na'e fokotu'u e fo'i fakakaukau ia 'o 'oange he 'Eiki Sea ki ha taha ke ne fai ko 'eku tokoni pē ki he Feitu'una, 'ai ho'o fiema'u pea 'ange ki ha taha ke ne fai e savea.

**Sea Komiti Kakato:** Ko e me'a ia ko ia 'oku fai 'e he potungāue.

**Siaosi Pohiva:** Sea ko 'eku ki'i fie tokoni atu pē.

**Sea Komiti Kakato:** Pea 'oku ou kole atu Hou'eiki ko u loto ke u ma'u e maama mei he Fakafofonga ha'ana 'a e lipooti ko eni, ko e hā e me'a 'oku laumālie lelei ki ai na'a teuteu pālōti.

**Mo'ale Finau:** Ka u faka'osi atu au 'Eiki Sea

**Sea Komiti Kakato:** Hanga 'enautolu 'o tohoaki'i e feme'a'aki, te tau vālau tautolu ia 'o kovi ai homou laumālie lolotonga e teuteu homou ngaahi lipooti.

**Mo'ale Finau:** Mālō 'Eiki Sea.

**Sea Komiti Kakato:** Kae tukuange pē mu'a eni ki he Fakafofonga Fika 2 'o Tongatapu ko e hā e tu'unga kuo a'u ki ai hono laumālie 'uhinga na'a tau teuteu pālōti 'i he 'uhinga e kole 'a e Fakafofonga Nōpele Ha'apai kapau 'e to'o pē kongā ko eni 'i he savea he'ene me'a 'a ia ko e 'uhinga 'e fakahā loto ia he'ikai ke loto ia ki ai kapau 'e fakataha 'a hono pālōti'i.

**Mo'ale Finau:** Sea te'eki faka'osi 'eku ki'i miniti 'e ua, ka u fokoutua ki lalo.

**Sea Komiti Kakato:** Ko au 'oku ou 'oatu ke ke me'a 'oku 'ikai ko koe ke ke pehē mai ke faka'osi ho'o me'a. Me'a ki lalo, mahino ia Fakafofonga, 'oua te mou 'ai'ainoa'ia 'a 'etau tu'utu'uni, me'a mai koe Fakafofonga Fika 2. 'Oku ou fie fanongo kiate koe.

## **Ngaahi makatu'unga ki he fakahoko Tongatapu 2 savea ki he loto e kakai**

**Semisi Sika:** Mālō e laumālie Sea pea pehē foki ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato he pongipongi ni. Ko e faka'uhinga 'o e talatalanoa mo e 'a'ahi ki he kakai te tau kehekehe pē Sea. 'Uluaki pē 'e kehe e ngaahi fakakaukau ia e kakai 'i Hahake 'e kehe 'a Hihifo pea kehe pē mo e natula ia 'o e Fakafofonga 'i Hahake kehe 'a Hihifo pea kehe mo e *atmosphere* kehe

mo e 'ataakai 'o e feitu'u kotokotoa pē. Sea talu 'eku hū mai 'o Fakafongā Fale Alea 'i he 2010...

<007>

**Taimi:** 1026-1031

**Semisi Sika** : ... me'a tatau ai pē 'oku 'omai he 2011, 12, 13. Ne u fakakaukau leva 'i he 2014 ke u toe ki'i fakaloloto angé 'a e ngaahi lau tatau pē ko ē 'oku 'omai. Ko e tanu halá ai pē ko e 'uhilá ai pē ko e vai. Pea 'oku ai foki mo e ngaahi feme'a'aki ia 'oku pelepelengesi pea 'ikai ke u 'omi 'e au 'i he lipooti. 'Oku 'i ai foki mo e ngaahi feme'a'aki ia he ngaahi fakataha 'e ni'ihii 'oku 'i ai e ngaahi lea ia 'oku ta'etaau mo e ngaahi fakakaukau ia 'oku 'ikai ke fu'u huni ki he fanongó, pea unuunu leva ki he fakapotopoto tahá. Ko e, ko hono fakaloloto ange 'a e ngaahi kaveinga tatau ko ia 'oku tālanga'i mai 'i he ta'u 'e 3, 4, 5 na'e tupunga ai 'eku fakakaukau ke u a'u tonu ki he ngaahi 'api 'o 'omai 'enau fakakaukau, he ko e toko 40, 50 tatau pē ia 'i he holo fakakoló 'i he ta'u kotokotoa pē. Fēfē ke u 'alu 'o vakai ki he ni'ihii ko ia 'oku 'ikai ke nau lava maí, pea ko e 'uhinga ia na'e fai ai 'a e ngaahi saveá. He'ikai ke fai e saveá ia ke fai ha fu'u savea pōtalanoa lōloa he'ikai ke malava ia. Ko e ngaahi 'api ia 'e fiha afe he'ikai ke lava ia ke tuku haku taimi 'aku ha houa 'e taha 1 ai. Ko e founa fakapotopoto eni na'a ku fakakaukau ke vave pea toe lahi ange 'a e kakai 'e 'omi 'enau fakakaukau.

Talu 'eku fakahoko e saveá 'Eiki Sea 'i he 2014, 15, 16 'i he 'ū lipooti faka-Fale Aleá koeni kuo 'oku fakafehu'ia e founá ia he 'ahó ni ka na'e 'osi fai pē 'a e 'ū savea ia 'i he ngaahi ta'u mai ko eé. Ko e ngaahi saveá Sea na'e makatu'unga ia 'i he ngaahi kaveinga mahu'inga 'o e 'aho ko iá. Na'e 'i ai 'a e ta'u na'a tau kaniseli ai 'a e sipotí na'a tau vālau ai he Falé ni. Na'a ku savea'i e fo'i, 'a e fo'i, ko e hā 'a e loto 'a e kakaí ke mahino. Na'e 'i ai mo e ngaahi savea kehekehe ia ki he founa tanu e halá, ngaahi savea kehekehe ki he ngaahi me'a faka'ekonōmika, me'a fakapolitikale, me'a fakasosiale, fakaenofu, fakaefamili. Na'e fononga mai ai e saveá. Sai, ko e fo'i fehu'i 'e 3 ko eni Sea ko e fo'i fehu'i eni ia 'e 3 'oku tālanga'ai 'aupito 'aupito ia 'i he taimi ni. 'A ia ko e hā 'a e kaveinga ko ia 'oku mafatukituki ki ai 'i he fakakaukau 'a e kakaí, ko ia ia na'u loto ke 'oua 'e fai'aki pē 'a e lau 'a e toko 50 ko ē 'oku ha'u ki he fakatahá ka u toe ki'i fekumi kitu'a.

**Lord Tu'iha'angana** : Sea, kātaki pē mu'a ke kole ki he Fakafongá ke ki'i tokoni atu pē ke, pea toki me'a tānaki pē ki he'ene me'á.

**Sea Komiti Kakato** : 'Io. Ko e tokoni ē Fakafongā, ko 'ene lava pē e me'a 'a e Tongatapu Fika 2 Hou'eiki'Eiki Nōpele pea toki me'a mai 'a e Fakafongā Ha'apai.

**Lord Tu'iha'angana** : Tapu mo e Feitu'una ki he 'Eiki Sea, pea tapu pea mo e Hou'eiki 'o e Komiti Kakató, F fakamālō 'aupito ki he 'omai ma'u'o e faingamālié. Pea ko u fakamālō ki he Fakafongá hangē pē ko 'ene me'á 'e kehekehe pē foki 'etau ma'ú ki he me'a ko eni. Ka na'a ku ki'i lave fakalūkufua atu pē au ia 'i he 'aho Tusite. Ka 'oku ou kole pē 'aku ki he Fakafongá mo'oni 'oku 'ikai ke 'i ai hano fehu'ia 'ene saveá 'ana ia, 'a ia na'a ku 'osi lave atu pē au ia ki ai. Ka ko e 'uhinga pē 'aku ia hangē 'oku ki'i lēvei pē motu'á ni ia 'i he ngaahi, 'i he fo'i savea ko eni ko e 'uhingá ko e ngaahi kaveinga mamafa eni mo mahu'inga Sea.

'Uluakí pē ko e savea ko e fika 1, 'a ia 'oku 'asi ai ko eni fekau'aki mo e KOVITI ko e 'uhingá ko e KOVITI mo e tanu hala pa'anga 'e 300 milioná Sea. Ko e me'a ia 'oku fehu'ia ko ia 'e he motu'á ni 'a e fo'i fehu'i ko iá 'oku 'ikai ke mo'oni ia. He 'oku tukukehe kapau 'oku kehekehe

pē 'etau ma'ú he feme'a'aki ko eni 'i he 'esitimetí. 'Oku 'asi he ngaahi fika ko ení ka 'oku 'asi ko e 300 miliona ko e 'asi ia he palani 'a e Pule'angá pea mo hono lōloa mo e taimi ke fai ai. Ko e me'a ko ē mo'oní 'i he 'esitimetí 'oku 'ikai ke 'asi ai ha 300 miliona ia. Ka ko e lea ko ē na'e me'a mai 'aki 'e he Fakafofongá 'i he'ene fai ko ē 'a e saveá 'a eni ko ē na'a ku fai ai ko ē fokotu'ú, na'a ne pehē hangehangē, na'a ne pehē hangehangē kuo 'asi mai ia kuo kamata ke ngāue 'a e Pule'angá ia ngāue'aki 'a e 300 milioná ia kuo kamata hā mai ia.

Ko au ia 'oku ou pou pou au ki ai Sea, ko u pou pou 'oku 'ikai ke ma'olunga ha taha he fonuá ni 'i he laó. Pea 'oku toutou Folofola mai 'Ene 'Afió he ngaahi Huufi 'ao e Fale Aleá ki he Hou'eiki Fale Aleá, ke tau lau e Konisitūtone mo e Laó ke mahino kae ' ai ha taha. 'Oku 'ikai ke toe pehē mai hangehangē 'a e Fale ko ení. Ka 'oku ma'u 'e he Fakafofongá kuo fai 'e he Pule'angá ia ha toe me'a kehe mei he me'a na'a nau tohi hinehinea mo 'uli'uli mai he lao 'o e 'e Esitimetri...

<008>

**Taimi:** 1031-1036

**Lord Tu'íha'angana:** ... kuo kamata ke nau fai atu nautolu ke 'ova atu ai ki he 300 miliona. 'Omi ka tau te u pou pou fefeka au ke hiki nima ke tu'usi mo fakangata 'a e kau maumau laó 'i he fonua ni. Pea ko e me'a ko ē 'oku lēvei 'aku 'i he fehu'i ko eni ko ē 'i he fehu'i 'uluakí. Ko hono 2 mo e 3 ko e kaveinga mamafa ia pea kapau 'oku 'i ai 'a e founa kapau 'oku te mahu'inga'ia ki he founa fili Fale Aleá te'eki ke lava ha ta'u ia 'e 20 'etau fononga mai he liliu ko ení pē ko e haafe senituli pē 'oku mei senituli 'a e ngaahi founa na'a tau 'i ai pea toki liliu. Ko e me'a ko ē 'oku ou 'uhinga 'oku lēvei ki ai e lotó kapau 'oku mahu'inga e kaveinga ko iá pea fokotu'u mai 'oku 'i ai hono founa ke tau teke kia nautolu ko ē 'oku nau mafai ki ai ke fai ha savea ke 'omi fakalukufua kae lava ke tau sio ki he loto fakalukufua e kakaí. Ko e 'uhinga pē ia 'eku, ko e savea 'oku 'ikai, ka 'alu ha taha ia, nau 'osi pehē atu pe au ia fai pē savea ia fai pē ia ha, ka 'oku fie savea pē ha taha ia ka 'oku fie savea ha kulupu ha kaveinga 'oku nau fiema'u ka fie, pea nau, 'oku fai pē savea ia. Kapau ko e fokotu'u mai he, ko 'eku ki'i fakakaukau pē 'a'aku ko e fakatātā 'oku ou fakakaukau atu au iaki ai he taimi 'e ni'ihi, kapau ko e savea 'a e Fakafofongá 'oku pehē, ko 'eku pa'anga vahe mai he Fale Aleá ko e 2 kilu 5 mano. Ko e hā ho'omou loto ke, fa'ahinga savea pehē 'ikai ke tapu 'oku 'ikai ke u fakaanga'i au e me'a ko e savea. Ko e lea ko e 'ū lea na'a ku 'uhinga atu he 'ahó ko e lēvei 'oku ki'i lēvei 'i he ngaahi fehu'i ko eni 'oku 'oatu. Ko e 'uhingá he 'oku tau 'i Fale ni kátoa pē 'i he 'Eesitimetí 'oku 'ikai ko e me'á ē. 'Oku, na'e 'i ai e 300 miliona ia ka 'oku 'asi ia he palani. Ko e fika kehe ia 'oku 'asi he 'Eesitimetí he laó. Pea kapau 'oku mea'i 'e he Fakafofongá 'oku faíi hala e Pule'angá 'oku nau 'ova atu nautolu he me'a na'a nau 'omai he laó he 'oku 'ikai ke, 'oku nau, 'oku 'ikai ke, tau pehē 'oku maumau'i e laó te u pou pou au ke 'omai e fakamo'oni ko iá ka tau ala ki he 75 fakangata'aki e kau maumau laó. Ko e me'a pē ia 'oku ou 'uhinga ki ai 'ikai ke u faka'ikai'i au e savea e Fakafofongá ka 'o kapau ko e kaveinga pea mo e me'a ko ē 'oku tau 'efemahino'aki ai ka 'oku ou tui 'oku tau ma'u tatau pē ko e fekau'aki 'a e KOVITI mo e tanu halá pē kapau 'oku hala 'eku ma'ú kae fakatonutonu mai 'e he Pule'angá 'osi me'a tu'o lahi mai he Pule'angá he 'Eesitimetí mo e, fakahoko pē ngaahi ngāue ko ení kau ai e tanu halá ko 'ene ma'u e me'a ko e KOVITI-19 'i Tonga ni *all pens down* e me'a kátoa hanga taha ki he KOVITI. Pea ko e mahino ia 'oku ou ma'u ko ē he me'á. Tuku e tanu hala mo e hā fua ka tau feinga ke tau'i e me'a ko ia 'a eni ko ē, ko e anga ia 'eku ma'ú kae kátaki pē Fakafofongá 'oku 'ikai ke u ... fai pē savea ko e kakano ko eni mo e kaveinga ho'o savea 'oku ou ki'i lēvei. Nau fakalea atu 'aki e lēvei hoku lotó he ngaahi me'a mahu'inga. Ko e ngaahi kaveinga mahu'inga ka ko e 'uluakí pē 300 miliona 'oku 'ikai ke u,

‘oku tau ki’i kehekehe e faka’uhinga ai. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha tanu hala 300 miliona ‘i he’etau ‘Esitimeti ko eni na’e paasí. Pea ko e ongo kaveinga ko ē kapau ‘oku tau mahu’inga’ia tau teke ke fai fakalukufua mu’a ke tau sio angé ki he kakano mo e, ki he loto e kakai e fonuá. Mālō Fakafofonga. Ko e ki’i tokoní pē ia.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō fakamā’opo’opo mai fika 2 ho’o me’á pea faka’osi mai he ‘e Ha’apai 12 ke maama mai ko e hā ‘ene me’a na’e me’a ki ai.

**Semisi Sika:** Mālō Sea.

**Sea Komiti Kakato:** Me’a mai.

**Semisi Sika:** Ko u loto pē ke mahino ki he Fakafofonga Nōpele ko eni ‘o Ha’apai ‘oku mahino kiate au ‘a e me’a ko ē ‘oku ‘i he’ene fakakaukaú ‘oku ‘omai ka ‘oku ou loto pē ke fakafaikehekehe’i ‘a ‘ete tali ‘a e me’a ko ē ‘oku ha’u he savea pea mo ‘ete, mo e anga ko ē ‘ete fakakaukaú. ‘Oku totonu pē ke u faka’apa’apa’i au ia ‘a e *view* ko ē ‘o e Fakafofongá. Na’a ne ‘osi fakahoko mai pē ‘oku lēvei ‘a e savea pea kapau he’ikai ke hiki ‘oku ou faka’apa’apa lahi ki ai. ‘Oku totonu ke tau’atāina e tokotaha kotoa ki he’ene *view* mo e me’a ‘oku ne tui ki ai. ‘Oku ‘ikai totonu ke tu’utu’uni mai e savea ki he Hou’eiki Mēmipa e Fale ni ke pau ke faí. Ko e fakakaukau eni ‘a e kakai ‘i he ngaahi talatalanoa mo e ‘a’ahi na’e fakahokó. Sai kapau na’e ‘ikai ke fai ‘a e savea Sea ‘oku lolotonga talanga’i pē fo’i tolu ko eni ‘i he ngaahi fakataha’anga. ‘Oku ‘ikai ke u sio ko e hā hono faikehekehe hono tālanga’i ‘i he ngaahi holó mo ‘eku toe ‘alu ki tu’a ke fakaloloto ‘a e ngaahi lotó. Ko hono ‘omai ko ē ki Fale ni ‘Eiki Sea ke mahino ‘aupito pē ia ‘oku ‘ikai ko ha tu’utu’uni mai eni ia ‘a e līpooti. Ko e ngaahi me’a eni ‘oku ‘i he fakakaukau ‘a e kakai ‘oku ‘omi ko eni ki he Falé. ‘Oku ‘i ai e ngaahi tālanga ‘e ni’ihi ‘i he ngaahi fakataha’angá ...

**‘Eiki Minisitā Ngoue:** Sea. ...

<002>

**Taimi:** 1036-1041

**‘Eiki Minisitā Ngoue:** ... Sea, fakamolemole.

**Sea Komiti Kakato:** ‘Io me’a mai ‘Eiki Minisitā.

**‘Eiki Minisitā Ngoue:** ‘Io, ko u kole pē au ki he Fakafofonga, sai, fai pē ho’o me’a ‘au ho’o malanga, kae kātaki pē ‘i he’eku ki’i tu’u atu. Fie tokoni atu pē ki he Feitu’una, ko e ki’i fo’i konga ‘uluaki, koe’uhi ko e faingata’a fakamāmani lahi ‘o e KOVITI-19, pea mo e ngaahi nunu’a ‘o e tō lalo faka’ikonōmika fakamāmani lahi, ‘oku totonu nai ke fakahoko ‘a e polokalama tanu hala 300 miliona ‘i he taimi ni pē ko e kaha’u? ko e tu’u e ki’i ia e savea. Kapau ko au ‘oku ou fanofanongo lētiō pē au, kau ai ‘oku ke malanga e Feitu’una pea ‘oku ou lave’i ‘oku ‘ikai ke ke tui ki he tanu hala koe’uhí ko e taimi pehe ni, pea ke me’a mai leva ki hoku ‘api ‘oku ou tangutu atu ai ‘o vakai atu, ‘oo, ko e Fakafofonga fika 2 eni, pea ‘omai leva ho’o savea. Ke mea’i lelei ko ho’o me’a mai ‘oku ke me’a mai ‘oku ke fiema’u ko e hā e lau ‘a’aku. ‘E, ‘eku sio atu pē ki ho’o me’a mai, ko u talaatu te u nofo ki he tafā’aki ko ē ‘oku ke tui ki ai, ‘ikai ke u loto au ki he tanu hala. Ko e founa ia ‘e hoko ai e palopalema, ko e ‘uhinga pē ‘eku ‘aí Sea ‘a e ki’i fakakaukau ko ha fakatātā ia ke mahino ka tau hoko atu, ‘oku uesia leva ho’o savea ‘au, koe’uhí he ‘oku ke me’a mai, ‘oku ou tangutu atu au ‘oku ou ‘ilo’i lelei

ko e me'a ia 'oku ke loto ki ai pea kuo pau ke u tali fakafiemālie 'o fakatatau ki he me'a ko ia. Pea 'omi leva ki Fale Alea ni ko e loto eni e kakai. Ko e me'a ia 'oku mau ongo'i, founda ko ia.

**Semisi Sika:** Mahino 'Eiki Sea, 'oku ou tui 'oku mahino lelei 'aupito ...

**'Eiki Minisitā Ngoue:** Pea he 'ikai ke mau lava 'o to'o ho'o totonú ko e 'uhingá he 'oku ke ngāue'aki e kakai, ka 'oku ou kole atu, fēfē ke u, tuku mu'a e savea ia ki ha taimi ka tau nofo 'i he fiema'u e hala ke tanu, fiema'u e fo'i maama ki fē, 'apiako lautohi, 'i ai e ki'i me'a 'e taha 'oku ou faka'osi atu, fēfē si'i 'apiako Maamaloa.

**Semisi Sika:** Sea kuo 'osi mahino e, 'a e tānaki ia 'a e me'a 'a e 'Eiki Minisitā ...

**'Eiki Minisitā Ngoue:** 'Ikai ke ke ki'i me'a ki he Maamaloa 'oku 'i ai 'emau fānau ai, 'ohovale au 'i he'eku fanongo 'alu atu 'o *pick* 'eku ongo ki'i tamaiki, talamai 'e he kau faiako, na'e fēfē 'a Maamaloa, 'ikai ke kau ai mautolu, Maamaloa, me'a ní ko e ako pē 'a e Pule'angá 'oku fai ki ai e feme'a'aki e Fakafofonga fika 2. Kae kehe 'oku ou 'omai pē 'e au 'i he'ene a'u mai ko e loto eni e kakai, ka 'oku 'ikai ko ha'aku savea 'aku, ko 'eku 'ohovale pē 'aku 'i he'eku fetaulaki mo e tokotaha 'i he kau faiako ...mālō.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō 'aupito 'Eiki Nōpele e tokoni.

**Semisi Sika:** Mālō Sea. Mahino 'aupito pē e...

**Sea Komiti Kakato:** Fakafofonga kiate au kuo mahino e me'a ia kuo fai ai e feme'a'aki...

**Semisi Sika:** Ko ia.

## **Fehu'ia pē 'e loto Tongatapu 2 ke to'o ola savea mei he'ene lipooti 'a'ahi Fale Alea**

**Sea Komiti Kakato:** ... Ka ke fokotu'u mai ko e hā e loto tau'atāina 'o e Feitu'una ki he 'uhinga 'o e lipooti, na'e fai ai e feme'a'aki, 'e to'o, 'oku ke loto ke to'o 'a e ki'i kongá ko ē na'e 'uhinga ki ai e me'a malanga 'a e Nōpele 'o Ha'apai, he 'e fakahā loto ia 'oku pea 'ikai ke ne tali 'e ia, pē te ke loto pē ke 'alu fakataha pē 'a e me'a na'a ke lipooti mai kau ai mo e me'a ko ena, fakamatala 'a e savea. 'Uhinga kae hoko atu ke me'a mai 'a Ha'apai 12, pea hoko mai e fika 4, ko e 'uhingá ka tau pāloti ā ka tau 'unu. Mālō.

## **'Ikai loto Tongatapu 2 ke to'o ola savea mei he'ene lipooti 'a'ahi Fale Alea**

**Semisi Sika:** Mālō Sea. 'Oku ou fokotu'u atu ke tuku pē 'a e le'o 'o e toko 1131. Ko e savea kapau 'e te tau laumālie lelei pē ke tau vakai ki ai. Ko e ola eni 'o e lau 'a e toko 1131, 'e lava pē ke ke savea'i pē ha toko 20 kuo pau ke ke ha'u 'o fakamahino, ko e ola eni 'a e lau 'a e toko 20, ko e 'ai ko ē ke tau faka'uhinga'i ko e lau fakalukufua, me'a tau'atāina pē ia pē te tau 'ave ki ai 'a 'etau fakakaukau pē 'ikai. Ko e ola eni 'a e lau 'a e toko 1131, 'o fakatatau mo e ngaahi me'a 'oku ou tau'atāina ki ai ke u tataki ki ai 'a e talatalanoa mo e kakai. 'Oku tau'atāina, 'oku kehe Fakafofonga Fale Alea he potu kolo kotoa pē.

**'Eiki Minisitā Polisi:** 'Eiki Sea kole ke u fakatonutonu atu pē ke 'uhi ki he me'a ko eni 'a e Fakafofonga 'Eiki Sea.



**Sea Komiti Kakato:** ‘Io me’a mai, fakatonutonu.

**‘Eiki Minisitā Polisi:** Ko ‘eku fakatonutonu ‘Eiki Sea ko ‘ene pehē ko ‘ene me’a ‘o pehē ‘oku tau’atāina pē ia ‘ene me’a ko ē ‘e fai. Ka ko ‘eku ‘uhinga ‘eku fakatonutonu atu ‘o makatu’unga ‘i he ngaahi fehu’í.

**Semisi Sika:** Sea ke u toe fakatonutonu atu. ‘Oku tau tau’atāina ‘etau ō ‘o talatalanoa pea mo e kakai.

**‘Eiki Minisitā Polisi:** Ko ia ko e me’a ia ‘oku ou fakatonutonu atu Sea.

**Semisi Sika:** ‘Oku ‘ikai ke tu’utu’uni mai ‘e he Sea ia ‘a e me’a ke tau talanoa ki ai mo e me’a tapu ke tau talanoa ki ai. Ko e ngaahi fakataha’anga ko ení Sea...

**‘Eiki Minisitā Polisi:** Ko e fakatonutonu eni Sea.

**Semisi Sika:** ‘Oku talanoa’i ai e me’a kotokotoa...

**Sea Komiti Kakato:** Hou’eiki ‘oku ou...

**‘Eiki Minisitā Polisi:** ... Kae ‘uhingá fatongia ia ke tuku atu ‘eku fakatonutonu kae toki ...

**Sea Komiti Kakato:** ... ‘Oku ou tui pē ‘e ‘Eiki Minisitā mo e Fakafofonga te u hū atu ‘eku tu’utu’uni ‘i he kupu 152, he’ikai fakangatanga e mafai fakalukufua e Sea, ko ia ko u tuku atu ai he taimi ní Fakafofonga, ke ke fakamā’opo’opo mai ho’o me’a, pea hoko mai leva e feme’a’aki ko ē kae ‘oua ‘e toe taki ke mou ...

<005>

**Taimi:** 1041-1046

**Semisi Sika:** ... Sea mālō ‘aupito e ma’u faingamālie.

## **Tui ‘i ai me’a fehalaaki Lipooti ‘a’ahi Tongatapu 2 tonu ke fakatonutonu he ‘oku lohiaki’i kakai**

**‘Eiki Minisitā Polisi:** Sea kātaki pē mu’a Sea ko e, ‘oku mahino pē kiate au ho’o tu’utu’uni ka ko e me’a he ‘oku ou tui ‘oku ‘i ai e me’a ‘oku fehalaaki ‘oku tonu ke fakatonutonu ko e ‘uhinga ia ‘eku fokotu’u atu pea kapau ‘oku ‘ikai ke tali e fakatonutonu pea ‘oku sai pē.

**Sea Komiti Kakato:** ‘Io mālō Fakafofonga kiate au ‘i he tau’atāina ange pē au ia ‘i he anga e tu’utu’uni ‘etau Tohi Ngāue kuo maama ‘eku tu’utu’uni ‘a’aku, he’ikai ke toe liliu ‘a e me’a ia ‘oku laumālie ki ai e Fakafofonga ‘a e ‘ū me’a ko eni ‘oku ‘asi he’ene lipooti. Ka kiate au ...

**‘Eiki Minisitā Polisi:** Sea.

**Sea Komiti Kakato:** ‘Oku ou tau’atāina ai au ia ke pehē ka fai ha pāloti ‘oku ‘i ai e totonu ia ‘a e lipooti ‘a e Fakafofonga ni pea kapau he’ikai tali. Ko e tu’utu’uni fakalukufua ia ‘a e Fale pea ka tali ko e tu’utu’uni pē ia ‘a e Fale ‘e ma’u ia he lekooti pea ‘e fai leva ia hano fakatokanga’i mo ta’efakatokanga’i ‘a e ‘ū me’a ko eni ‘oku fai ai ‘a e feme’a’aki mālō.

**Semisi Sika:** Mālō Sea ‘oku ou loto pē ke ...

**'Eiki Minisitā Polisi:** Sea te u ‘oatu pē me’a ‘uluaki fo’i me’a pē ‘e taha ko eni ko ē fekau’aki mo e 300 miliona tanu hala ‘oku lohiaki’i e kakai ‘o e fonua he ‘oku ‘ikai ha me’a pehē ia he Patiseti.

**Semisi Sika:** Palani ngāue ‘a e Pule’anga Sea ‘oku ‘asi ai ‘a e polokalama tanu hala.

**'Eiki Minisitā Polisi:** ‘Uluaki ia Sea ko hono ua ‘oku ta’efaka-Konisitūtone ‘a e fehu’i ke fili ‘e he kakai e Palēmia lolotonga ko ia, lolotonga ko ia Sea ...

**Semisi Sika:** Kuo ‘osi ‘oku kamata e *procurement* ki he ngaahi kautaha ‘e tolu kau ai mo e Fakafofonga Minisitā ko eni ki he ngaahi kautaha *quarry products*.

**Sea Komiti Kakato:** Hou’eiki.

**'Eiki Minisitā Polisi:** ‘Oku ‘i ai ‘a e lao ke tau muimui ki ai.

**Sea Komiti Kakato:** Mo ki’i laumālie lelei.

**'Eiki Minisitā Polisi:** Ko e ‘uhinga ia ‘ekue fakahoko atu ‘oku maumau e lao mo e Konisitūtone ‘i heni.

**Sea Komiti Kakato:** Ka u ki’i tataki ‘etau Fale he ko e ‘uhinga he’ikai lava ke ta’ofi e faka’uhinga ia ‘oku ‘i homou laumālie ka kiate au. ‘Oku ‘i ai pē mo’oni ‘a e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘a e anga e tūkunga ‘a e savea ko eni ki he fili mo e ‘uhinga ‘o e Palēmia mo e pa’anga ko eni kuo fokotu’u. Ka kiate au ‘oku ‘ikai ke u tui au ke tau toe fu’u alea’i ‘e fai ai ‘a e movetevete ia pea ‘oku ‘i tu’a ia ‘o mahulu atu ia he me’a ‘oku tau alea e ‘uhinga ‘o e lipooti. Me’a mai angé Tongatapu Fika 4.

**Semisi Sika:** Sea ka u ki’i faka’osi atu pē mu’a pea tau toki, ... fai ho’o aofangatuku. ‘Oku ou loto.

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘Oku ou fakatokanga’i Fakafofonga ‘oku ke ko e nofo he 300 miliona. Ka ‘oku tonu ke fakamahino na’e ‘i he pepa fakamatala ngāue pē ia ‘oku ‘ikai, na’e ‘ikai ke kau ia ‘i he ‘Esitimetri.

**Semisi Sika:** Na’e ‘osi fakamahino pē ia he ngaahi fakataha’anga Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Faifai pea tau ma’u hala he kuo hoko ‘a e ‘Esitimetri pē ko e Patiseti ko e lao ia. Na’a tau ma’u hala pea faifai pea hoko ai ha tu’utu’uni.

**Semisi Sika:** Sea ko e ‘uhinga ia na’e fakalea ia ai e fehu’i ko eni ke mahino ‘aupito ko e 15 miliona e tanu hala ‘oku lao ia.

**Sea Komiti Kakato:** Ko ia.

**Semisi Sika:** ‘Oku ‘osi mahino pē ‘oku tau loto kotoa ki ai. Ko e ‘uhinga eni ki he fo’i polokalama tanu hala makehe ko e 300 miliona kuo ‘osi kamata ‘a e ngāue ko ē ki ai.

**'Eiki Minisitā MEIDECC:** Sea ki'i kole atu pē Sea na'a, ke u ki'i tokoni atu Sea kātaki.

**Sea Kōmiti Kakato:** 'Eiki Minisitā MEIDECC fakatonutonu pea me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Polisi.

**'Eiki Minisitā MEIDECC:** Mālō 'aupito Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Te mou lōloa 'i he me'a ko eni.

**'Eiki Minisitā MEIDECC:** 'Ikai ko u ...

**Semisi Sika:** Tuku pē mu'a ke u faka'osi atu mu'a 'eku lipooti pea ke toki fai ai e aofangatuku vave pē.

**Sea Kōmiti Kakato:** 'Eiki Minisitā ko ho'o fakatonutonu?

**'Eiki Minisitā MEIDECC:** 'Io Sea fakatonutonu.

**Semisi Sika:** He ko 'ene tokoni pē ka u ...

**'Eiki Minisitā MEIDECC:** Ko e fakatonutonu pē 'alu atu ai pē mo e tokoni.

**'Eiki Palēmia:** Sea 'oku ou kole mu'a atu ke fakatonutonu atu mu'a e Fika 2 'o Tongatapu taimi 'oku ke tu'utu'uni ai pea me'a ki lalo kae hoko atu 'etau ...

**Sea Komiti Kakato:** Mālō 'Eiki Palēmia.

**'Eiki Palēmia:** H he 'oku ou manatu'i 'e au 'emau fakataha he *Procurement* na'e hū ange ko 'ene me'a pē na'e fai, vakai pea toe hiki e le'o ia ki 'olunga 'o matuitui fiu hono ta'ofi.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō 'Eiki Palēmia fakatokanga'i pē he motu'a ni. 'Eiki Minisitā 'e tukuatu pē taimi 'oku lahi e taimi ka mou fakaongoongo mai kia au ke u tataki lelei ...

**'Eiki Minisitā MEIDECC:** Ko ia.

**Sea Komiti Kakato:** Pea 'a e taimi ko ē 'e tukuatu atu ai ko ē ki ho'o mou 'aofinima 'e fai leva ho'omou fetuputāmaki'aki ka pea 'e ngali vale leva e me'a mai e kakai 'a e anga hotau Fale tuku pē ke u tataki lelei atu pē ka mou me'a lelei pē. Me'a mai koe 'Eiki Minisitā 'osi ko ia pea faka'osi e Fakafofonga Tongatapu Fika 4, Ha'apai 12, mou me'a lelei mou laumālie lelei pē 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia, 'ikai ke fai ha tau ia hotau fonua ni he 'oku kei melino pē, me'a mai.

### **Fokotu'u liliu fakalea e savea ki he talatalanoa mo e kakai he 'oku takihala'i he 300 tanu hala e kakai**

**'Eiki Minisitā MEIDECC:** Tapu ki he Sea, pea 'oku ou fakatapu atu ki he Hou'eiki 'o e Fale 'a e Komiti Kakato. 'Oku ou, Sea 'oku ou faka'apa'apa lahi 'aupito ki he totonu ko eni ko ē 'oku taukave'i 'e he FFika 2 mahino pē 'ū fakatonutonu ko ē na'e fai e tokanga atu ki ai hangē ko e tu'u 'a e 300 miliona. 'Oku hangē 'oku ne taki hala'i 'a e, ...'oku 'ikai ke hangē ka 'oku ne taki hala'i ko e toe fai atu eni 'a e fakamatala atu ko ē ki he 15 ko e me'a totonu ia

kae tu'u atu he fehu'i ia 300 ko e toe fo'i me'a lōloa mo ia 'e taha. Ko 'eku kole pē 'a'aku ia ki he Fika Fika 2 fēfē ke liliu 'a e fo'i hingoa pē ko ē 'a e savea kae faka'asi pē ai ko 'ene talatalanoa 'eni pea mo e toko 1131 'o e vāhenga ki he ngaahi me'a ko eni. Ko e palopalema ia heni ko hono fakalea e savea he 'oku 'i ai e ngaahi me'a ia 'o e savea Sea ngaahi me'a ia he savea pau ke fakapapau'i pe ko e hā e *target population* ko e hā e kakai ne 'oku te fili ko e hai na'a ne, hā 'a e founa 'oku fili'aki kinautolu pea ...

<007>

**Taimi:** 1046-1051

**'Eiki Minisitā MEIDECC** : ... mo e 'ū me'a pehē koe'uhi kae tau'atāina pē ia ki he'ene me'a ko ē na'e fakahoko ki hono vāhengá. Mālō Sea.

**Semisi Sika** : Sea fakatonutonu atu.

**Sea Komiti Kakato** : Mālō 'Eiki Minisitā.

**Semisi Sika** : Na'e te'eki ke 'i ai ha tu'utu'uni mai ia 'a e founa savea, mahino pē e founa savea ia faka'ofisiale 'a e Pule'angá. Ko e savea ia 'oku lava pē ia 'o fai 'e ha siasi, fai 'e ha fāmili, fai 'e ha kolo, fai 'e ha komiti 'akapulu fai 'e ha taha pē 'o fakatatau pē mo e anga 'enau fakakaukaú ko e tātānaki fakamatala, ko e hā 'a e ngaahi me'a 'i he fakakaukau honau ngaahi Mēmipá.

**'Eiki Minisitā Polisi** : Sea. Fakatonutonu atu mu'a Sea.

**Sea Komiti Kakato** : 'Io fakatonutonu.

**'Eiki Minisitā Polisi** : Ko 'eku fakatonutonu atú Sea 'oku ai e lao pea mo e Konisitūtone 'oku fai'aki 'etau ngāu. 'Oku 'ikai ke tau tau'atāina ke tau ō pē 'o fakalea he me'a ko ia 'a ē 'oku tau fiema'ú.

**Semisi Sika** : Mahino pē laó ia kapau na'e fakamahino'i mai e lao ia ko iá ke mahino 'e pau ke tau ...

**'Eiki Minisitā Polisi:** Ko 'eku fakatonutonu atú 'oku 'i ai e Lao ... 'oku 'ikai ke tau tau'atāina ki he ngaahi me'a pē 'oku nau fiema'ú.

**Semisi Sika:** 'E pau ke tau muimui ki ai.

**Sea Komiti Kakato** : Mālō 'Eiki Minisitā, sai fakamā'opo'opo mai leva Fika 2 he kuo faai atu e feme'a'akí ia he matafale kehe he taimí ni ho'omou feme'a'akí.

**Semisi Sika** : Mālō Sea. 'Oku ou loto ke 'oange 'a e tau'atāina kakato ki he peseti 'e 81 'oku fakahā mai honau lotó. Na'e 'i ai e peseti 'e 16 na'e 'ikai ke nau loto ki ai. He 'ikai tu'utu'uni mai 'a e peseti 'e 16 ki he peseti 'e 81. Na'e 'i ai e peseti 'e 3 na'e 'ikai ke 'i ai ha'anau tali 'ikai ke nau tokanga nautolu ki he fehu'í. Kuo pau ke tau 'ave 'a e faka'apa'apa mo e totonu mo e tau'atāina 'a e peseti 'e 81. Kuo 'osi 'oange pē mo e tau'atāina 'a e peseti 'e 16 pea mo e toe tau'atāina 'a e peseti 'e 16, ...

**'Eiki Minisitā Polisi** : Sea, 'ai mu'a ke u toe ki'i fakatonutonu atu pē mu'a 'Eiki Sea.

**Sea Komiti Kakato** : Me'a mai.

### **Fakatonutonu hala e fehu'i ne tataki e savea**

**'Eiki Minisitā Polisi** : Ko e fakatonutonu ko e Patiseti ko ia na'a tau paasi he ta'u ni ko e Lao.

**Sea Komiti Kakato:** Ko ia.

**'Eiki Minisitā Polisi:** 'Oku ai e silini ai 'oku 'asi ai ki he tanu hala. Ko e 300 miliona ko ē 'oku 'ikai ke 'asi ia ai. 'Oku hala e fehu'i, 'o fakatatau ki hono takihala'i e kaka'i 'Eiki Sea.

**Semisi Sika** : 'Io he na'e 'ikai ke fehu'i ia ki he Patiseti, tonu pē 'a e fakatonutonu 'a e 'Eiki Minisitā.

**'Eiki Minisitā Polisi** : Ko 'etau 'a'ahi Fale Aleá Sea, 'oku makatu'unga 'i he Patiseti ke tau ngāue'aki.

**Sea Komiti Kakato** : 'Eiki Minisitā kapau ko e fakatonutonu 'oku tonu, 'ikai ke tu'u ia he lao ko ē na'e fakapaasi he 'Esitimetí 'o e Patiseti, to'o leva mei he lipooti 'oku hala ia.

**Semisi Sika** : 'Ikai ke 'i ai ha fehu'i ia heni Sea fekau'aki mo e Patiseti.

**'Eiki Minisitā Polisi:** Poupou Sea.

**Semisi Sika:** Fehu'i pē eni ia ki he polokalama tanu hala 'oku 'asi 'i he ...palani fakafonua ko eni 'a e Pule'anga.

**Mateni Tapueluelu** : Ko e fakatonutonu ia 'Eiki Sea.

**Sea Komiti Kakato** : Me'a mai Tongatapu Fika 4 na'a ai ha ki'i fakamaama he 'oku fu'u fihikiate au ho'omou feme'a'aki, mālō.

**Mateni Tapueluelu** : Mālō Sea 'a e laumālie lelei kae 'omai e ki'i faingamālie ko eni. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō. Mālō ho'omou laumālie ki he pongipongi ni. 'Eiki Sea, ko e faka'apa'apa lahi 'aupito ki he 'Eiki Nōpelé mo 'ene fakakaukaú pea pehē ki he toenga 'o e Hou'eiki Mēmipa Sea.

Ka ko 'eku tu'u pē au Sea ke fakahoko atu 'a e ngaahi poini ko eni ko hono 'uhinga ko e ngāue mamafa 'oku fakahoko 'e he Feitu'una. Ko e 'uluaki 'oku 'ikai ke hā ia 'i he fehu'i ko ē 'o e saveá ko e pa'anga eni 'i he Patiseti pē ko e 'Esitimetí. Ko e fehu'i ia 'oku 'asi ia ai ko e polokalama, pea ko e polokalama ko ia 'oku tonu Sea he 'oku hā lelei ia 'i he peesi 30, peesi 31 'o e palani ngāue 'a e Potungāue tanu hala. Pea neongo 'oku 'asi ia he 'Esitimetí ko e 15, ka 'oku mea'i pē ia 'e he Hou'eiki 'oku 'i ai e mafai 'o e Pule'angá ke ne hanga 'o fetuku holo e pa'angá pē ko e *redirects spending* 'oku hā ia he kupu 12(3) 'o e Lao ki he *Public Finance*. Pea 'oku lelei 'Eiki Sea ke fai e me'a ki he 'ahó ni 'o hiki ia he miniti, pea lele leva e ta'u fakapa'angá pea 'omai ko ē fakamatala pa'angá ka tau sio ki ai pe 'oku kei tu'u tatau, 'a e me'a ko ia na'e hā he 'Esitimetí. He 'oku ai 'emau tui ko e polokalama ko ia 'oku fokotu'ú 'e fai 'a e tulituli ki ai. 'E 'i ai mo e *Revolving Fund* na'e fokotu'u. Ko e 'uhinga ia 'o e fō'i fehu'i ko e polokalama ...

**'Eiki Minisitā MEIDECC** : Sea ki'i fakatonutonu atu pē Fakafofongá Sea.

**Sea Komiti Kakato** : 'Io fakatonutonu 'Eiki Minisitā.

**'Eiki Minisitā MEIDECC** : Kātaki pē Fakafofonga 'oku mahino pē ki he motu'á ni ia 'a e fakamatala 'a e Fakafofongá. Me'a kātoa ia kimui. Ko 'etau talanoa 'atautolu eni ia ki he fo'i fehu'i na'e 'ave ki he ... Ko e me'a ia na'e 'uhinga ai ko ē 'eku kole pē 'aku ia ki he Fakafofongá ke laumālie lelei ke liliu ko 'ene talatalanoá, he ko 'etau fatu foki 'a e saveá, ko e fo'i 1000 ko ē 'oku totonu ke ne Fakafofonga'i fakafofonga'i 'a e vāhengá. Kapau 'oku tau pehē ko e peseti 'e 81, peseti 'e 81 ia 'o e toko 1000. Na'e tau'atāina hono fatu eni ke hanga 'e he peseti 'e 81 'o fakafofonga'i kātoa 'a Tongatapu 2 pē 'ikai. Pea kapau 'oku 'ikai ke pehē pea 'ikai pea ki'i *mislead* ai ko ē 'e koe 'a 'a e fehu'i pehē, pea 'oku totonu leva, ko e me'a nau 'ai'u 'ai ai ko ē ke 'ai pē ko e talatalanoa mo e toko 1181.

**Mateni Tapueluelu**: Sea kole atu mu'a Sea 'oku 'ikai ko ha fakatonutonu.

**Sea Komiti Kakato** : Mahino 'aupito me'a 'oku me'a ki ai 'Eiki Minisitā māhino 'aupito ho'o me'a. Faka'osi mai koe Fakafofonga.

**Mateni Tapueluelu** : Fakamālō Sea ko e me'a ko ia ē 'oku fakahoko atú ko e polokalama. Kai toe lava ia 'o fakahalaki pea ko e 'uhinga ia ko ē 'oku mau tui ai Sea 'oku tau'atāina he 'oku hā 'a e polokalama ko iá 'i he palani ngāue. Pea 'oku mau tui Sea 'oku ...

<008>

**Taimi**: 1051-1056

**Mateni Tapueluelu**: ... totonu ke 'i ai 'a e ngaahi fiema'u vivili 'a e kakai faka'ekonōmika, fakasōsiale mo fakapolitikale.

**'Eiki Minisitā Ngoue**: Sea.

**Mateni Tapueluelu**: Pea ...

**'Eiki Minisitā Ngoue**: Ko au ko u fie tokoni pē au ki he Fakafofonga kapau te ne tali pea ka 'ikai pea tuku.

**Mateni Tapueluelu**: Kole atu pē ke nounou pē Sea he ko u mei 'osi au ia Sea he ko hono 'uhinga kae hoko atu e fatongia mamafa e Feitu'una.

**Sea Komiti Kakato**: Fehu'i ...

**'Eiki Minisitā Ngoue**: 'Ikai ko u fie tokoni ki he Fakafofonga ko 'etau ngāue ko ē 'i he Fale ni ko e Patiseti ko e palani pē ia kuo 'osi fokotu'u pea mahino e fika ka 'oku mou mea'i 'ikai ke 'i ai ha silini ia. Faingata'a'ia e Pule'anga ko eni fononga atu ia he 'oku 'i ai e 'ū me'a kehekehe ki he Fale ka 'oku 'osi fokotu'u e 500 miliona ia Sea. Fokotu'u ha'o taumu'a mo ha'o palani te ke ngāue'i ke ke a'usia e palani ko ia.

**Sea Komiti Kakato**: Mālō, fakamālō ki he 'Eiki Minisitā.

**'Eiki Minisitā Ngoue:** Ki'i fakatātā pē ia ke tokoni ...

**Mateni Tapueluelu:** Fakamālō ki he 'Eiki Minisitā 'oku mo'oni e 'Eiki Minisitā pea ko u fakamālō ki ai Sea. Ko e, pea 'oku tatau pē ia mo e 'Esitimeti kuo paasi pē 'e tautolu Sea ka 'oku lava pē Pule'anga ia 'o fakatatau ki he laó 'o toe ... Pea ko e 'uhinga ia Sea 'oku fai ai 'a e poupou 'oku 'i ai pē 'a e fiema'u vivili fakapolitikale 'a e kakai, Hou'eiki ko e *Article 21* 'o e talaki fakamāmani lahi 'i he *UN* 'a e ngaahi totonu 'a e kakai ko e loto 'o e kakaí 'a e makatu'unga'anga 'o e mafai 'o ha Pule'anga. Pea ko e 'uhinga ia 'oku 'i ai ai 'a e tau'atāina e Fakafofonga ke 'alu atu 'o talatalanoa mo hono kāinga pea ne fanongo ki he ngaahi fiema'u vivili 'oku nau 'omai mei he ngaahi sekitoa kehekehe 'o e nofo, 'ikonōmika, sosiale ... molale pea kau ai mo e politikale he 'ikai ke lava ia 'o ta'ofi.

**'Eiki Minisitā Polisi:** Sea ...

**Mateni Tapueluelu:** Ko e Fale pē eni 'e taha 'oku fai ki ai 'a e fehu'i fakapolitikale Sea.

**'Eiki Minisitā Polisi:** Ko e ki'i fakatonutonu atu pē Sea.

**Sea Komiti Kakato:** 'Io.

**'Eiki Minisitā Polisi:** Ko u fakatonutonu atu ko eni 'uhinga ia ki he fehu'i ko ē hono tolú ki he fili fakalukufua 'a e kakai 'a e Palēmia. 'Oku ai ha lao pehē? Pē 'oku ai ha Konisitūtone pehē? Mo'oni ke 'omai 'enau fakakaukau ka 'oku maumau'i 'e he Fakafofonga e Konisitūtone he 'oku ne 'alu ia 'o fehu'i ke liliu e Konisitūtone ki he me'a ko ē na'a ne fehu'i. Pea ko e 'uhinga ia 'eku fakatonutonu atu.

**Mateni Tapueluelu:** Ka u fehu'i angé ...

**'Eiki Minisitā Polisi:** 'Oku 'ikai ke 'i ai ha lao pehē.

**Mateni Tapueluelu:** Ko e lao fē mo e kupu fē 'oku maumau 'oku ne ta'ofi 'a e savea?

**'Eiki Minisitā Polisi:** Ko e lao ko ē 'oku ou tala atu 'oku 'i ai e Lao ko e *Intension* ...

**Mateni Tapueluelu:** Kupu fiha?

**'Eiki Minisitā Polisi:** Kapau te ke fakakaukau ke ke fai ha hia 'oku 'i ai e hia ko e fakapō teuaki ...

**Mateni Tapueluelu:** 'Ikai ko ha hia, fakahoko mai e loto 'o e kakai.

**'Eiki Minisitā Polisi:** Ko e lao ko eni 'Eiki Sea ko e *intent* pē eni ke liliu 'a e Konisitūtone mo e lao ko e 'uhinga ia 'eku fakatonutonu atu ia ko ē ...

**Mateni Tapueluelu:** Ka u fakakakato au Sea fakamolemole 'a e tau'atāina e kakai kupu 8 e Konisitūtone 'oku 'atā ke nau fakataha ...

**Sea Komiti Kakato:** Faka'ofu'ofa 'aupito ho'o me'a 'oua te ke toe tohoaki'i takai holo a'u ki he Pule'anga Fakatahataha mo e me'a he te tau fihi tautolu he 'uhinga 'o e savea ko eni. Ka ha'u leva e Pule'anga Fakatahataha ki he totonu 'a e tangata 'oku 'i ai 'ene fekau'aki 'a'ana ia

mo e lipooti ko eni. 'Oku 'i ai e konivēsio ia kapau 'oku kau e lipooti ko eni ki ai he ai hono ngaahi 'uhinga pehē hono faka'uhinga ki tu'a me'a mai.

### **Taukave ko e loto eni 'a e kakai faka'asi mai he savea**

**Mateni Tapueluelu:** Mālō, 'Eiki Sea ko u faka'apa'apa lahi pē au ki he Feitu'una mo e tataki 'oku ke fakahoko, ka ko e anga ia 'emau fakakaukau ko e loto 'o e kakai 'oku faka'apa'apa'i pea 'oku tali ia he Konisitūtone ke nau fakataha melino 'o fakahā 'enau fakakaukau Sea, koloa pē ke 'oua 'e 'i ai ha me'atau pea melino ko e fakataha melino eni na'e fai ko e loto leva eni e kakai pea ko e pou pou ko ē 'oku fakahoko mai he 'Eiki Minisitā Ako 'oku ou tali pē Sea.

**Sea Komiti Kakato:** Faka'ofa'ofa'ia he 'uhinga 'o e tau'atāina mo'oni 'aupito e me'a 'oku ke me'a ki ai tau'atāina e loto e kakai kae 'oua pē 'oku maumau'i ha lao 'i he 'uhinga 'o e tau'atāina fakanatula.

**'Eiki Minisitā Ako:** Mālō Sea ke u ki'i tokoni pē ki he ...

**Sea Komiti Kakato:** 'Eiki Minisitā ko e lava pē ho'o me'a ko ena pea, me'a faka'osi mai ā e Ha'apai 12 ko e Minisitā Ako, Minisitā 'o e Mo'ui ko u tui mahalo te mou laumālie kapau 'e 'i ai ha ki'i faito'o ke tau pāloti ā.

**'Eiki Minisitā Ako:** Mālō e ma'u faingamālie

**Sea Komiti Kakato:** Mālō.

### **Tokanga ki he tu'unga falala'anga e savea pea mo e fehu'ia founa savea**

**'Eiki Minisitā Ako:** Hūfanga pē he fakatapu. Ko u tui me'a mahu'inga ia hangē ko e me'a 'a e Fakafofonga Nōpele Ha'apai tau talanoa mahino pē ngaahi 'uhinga tau pehē 'oku 'ikai ke tau tui tatau ai mo ha me'a hangē ko eni ko e savea ko eni na'e fai ki ai 'a e feme'a'aki ko eni 'i he ngaahi lau houa ko eni na'e 'osí. Ko u tui 'e Fakafofonga 'oku faka'apa'apa'i lahi 'aupito pē 'a e ngaahi lipooti ia 'oku 'omai mei hato vāhenga ka ko e 'uhinga mahalo 'oku tui tatau 'a e Pule'anga pea mo e fokotu'u ko eni 'a e Nōpele ko e 'uhinga ko e falala'anga 'o e fakahoko ko ē savea hangē pē ko ē 'oku mou 'osi feme'a'aki ki ai. Pea ka tau tali eni 'oku tau tali leva 'e tautolu ko e fo'i fika ko eni 'oku 'omai ko e fika ia 'oku mau tui ka 'oku hangē ko ē ngaahi fehu'ia mei he ngaahi Hou'eiki Minisitā Fakafofonga 'oku 'i ai 'a e ngaahi fehu'ia ai he founa savea *sampling* 'ū me'a pehē fakatekinikale pea ko e 'uhinga pē ia hono fehu'ia he ka tau toe hoko atu ai 'e ki'i lahi leva e talanoa fakatekinikalé ka ko e mahu'inga pē ia.

<009>

**Taimi:** 1056-1101

**'Eiki Minisitā Ako:** ... ko ē 'o e fo'i fokotu'u, he ka tau tali 'a e lipooti ko eni 'oku tau tali 'etautolu 'a e fika ko ena 'oku 'omai 'e he savea, pea 'oku ou tui ko e 'uhinga ia ko ē 'oku pou pou ai 'a e Pule'anga ki he fokotu'u 'a e 'Eiki Nōpele ko eni mei Ha'apai he 'oku 'ikai, 'oku lahi pē ngaahi fehu'i ke fai ki he savea ko eni mālō.



## **Fokotu'u ki he Pule'anga kapau nau lēvei he savea fakahoko nautolu ha savea tatau**

**Mateni Tapueluelu**: Sea fakamolemole pē mu'a, laumālie lelei pē. 'E lava pē 'o 'ai ki'i fehu'i nounou pē ki he Pule'anga ke tokoni mai pē 'Eiki Minisitā Ako. Kapau leva 'oku 'ikai ke tali e savea ko eni, te mou laumālie lelei ke fakahoko ā 'e he Pule'angá ha savea, ka tau sio ki he mo'oni he ko e anga 'eku fakakaukau 'aku, 'ikai toe tō mama'o ia mei he fo'i savea ko eni ko 'ene tonú pē ia 'a'ana, kapau 'oku mou lēvei, 'ai ā 'emoutolu ha savea, mālō Sea.

## **Tokanga kuo kamata ke fakapolitikale'i e 'a'ahi Fale Alea na'e fai**

**'Eiki Minisitā MEIDECC**: Sea ka u ki'i fakahoha'a atu pē Sea. 'E 'alu'alu pē eni 'o kamata ke mahino mai e 'uhinga na'e fai ai e fo'i 'ai ko eni, pea sio ange, kuo kamata eni ke teke mai e Pule'anga ke fai e savea ki he 'ū fakakaukau ko eni. 'A ia kuo ongo'i 'e he motu'a ni kamata ke fai fakapolitikale'i e 'A'ahi Fale Alea ko ē na'e fakahokó.

**Semisi Sika**: Sea fakatonutonu atu. Na'e 'ikai ke toe 'i ai ha fa'ahinga 'uhinga ia, ko e ngaahi kaveinga pē eni ia 'e 3 Sea 'oku lolotonga, na'e tālanga'i pē eni fo'i kaveinga 'e 3 ko eni 'i he ngaahi fakataha'anga ko eni 'e 8.

**'Eiki Minisitā MEIDECC**: Sea ko e me'a 'e taha 'oku ou loto pē Sea ke u fakahā fakahoko atu...

**Semisi Sika**: 'Oku ou loto pē ke 'oua 'e toe fu'u 'ave eni ia ke mama'o hangē 'oku ki'i fu'u *extreme* 'etau hanga faka'uhinga'i, 'oku tu'uma'u ...

**Sea Komiti Kakato**: 'Oku lolotonga *extreme* pē fo'i savea ia 'iate ia. *Very, radical* 'aupito ...

**Semisi Sika**: Kae kehe foki ko e kaveinga pē ia 'oku tālanga'i ko ē he ngaahi fakataha'anga.

**Sea Komiti Kakato**: Me'a mālie tala 'o e Konisitūtone.

**'Eiki Minisitā MEIDECC**: Sea ka u ki'i faka'osi atu miniti pē 'e 1.

**Sea Komiti Kakato**: Faka'osi mai 'Eiki Minisitā. 'Oku ou 'ilo'i pē te mou tohoaki'i, pē ke tau 'aho 2 he me'a ni.

## **Mahu'inga'ia he loto 'a e kakai kae tokanga ki he founa fakahoko 'aki savea Tongatapu 2**

**'Eiki Minisitā MEIDECC**: Sea, 'oku 'i ai e me'a mahu'inga pē Sea, 'oku 'i ai e me'a mahu'inga 'oku fa'a me'a mai'aki 'e he kau Fakafofonga 'oku ou loto pē ke fakamahino. 'Uluaki, 'oku tau faka'apa'apa'i 'a e loto 'o e kakai, 'oku 'ikai ke tau ta'efaka'apa'apa'i. Ko 'etau 'i heni ko e fili mai tautolu 'e he kakai. Ko e palopalemá ko e founa ko eni 'o e ki'i fo'i me'a pē ko eni. Mau tui mautolu ia ki he lipooti, lipooti faka'ofa'ofa pea 'oku mau fakamālō ki he Fakafofonga hono fakakakato. Ko e me'a ia na'e fai ai 'a e kole ke to'o pē ki'i fo'i konga ia ko eni lahi e me'a ia ai 'e fehu'ia, ka tau tali 'etautolu e lipooti, ka 'ikai pea liliu pē ia ko 'ene feme'a'aki pē 'ana mo hono vāhenga, pea 'oku mau faka'apa'apa lahi pea 'oku mau tui ki

he me'a ko eni na'a nau 'omai honau loto, ko e anga ē honau loto, ka ko e fakamahino atu pē Sea 'a e konga ko ia. Mālō.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō, mahino kiate au 'Eiki Minisitā, ko e me'a ia 'oku ou tatali ke me'a mai'aki 'e he Fakafofonga, kae me'a mai 'a Ha'apai, pea faka'osi mai 'e he 'Eiki Minisitā Mo'ui, pea 'osi pē ko ia 'oku tau pālōti leva.

## **Taukave 'ikai ha fa'ahinga ha'i fakalao ki he Pule'anga ka tali savea Tongatapu 2**

**Mo'ale Finau:** 'Oku ou tui au 'Eiki Sea kuo tau a'u tautolu ki he tu'unga te tau pālōti, ko 'eku ki'i poini si'isi'i pē 'oku ou 'oatu 'Eiki Sea, ko e savea ko eni pē ko e talatalanoa ko hono 'omai 'oku 'ikai ke 'i ai ha ha'i fakalao 'e taha e Pule'anga ke nau fakahoko 'Eiki Sea. 'Ikai ke ha'i fakalao e Pule'anga. Ko e 'omai pē eni ia tatau pē eni ia 'Eiki Sea mo ha toe 'ū lipooti kimu'a ko e 'oatu pē ke fakatokanga'i. Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea 'oku mahu'inga ke fakatokanga'i ma'u pē 'e he Pule'angá 'a 'emau ngaahi lipooti 'oku 'omai, he koe'uhí he ko e savea pē eni ia ki he vāhenga fili.

**'Eiki Minisitā Ngoue:** Sea, sai pē te u lava pē ke u ki'i tokoni, te ke loto pē, kapau 'oku ke loto pea pea u 'ai. Ko 'eku ki'i tokoní e fika ko eni, kole atu, tuku ā ia, tuku ā 'a e lau 'ai savea ia, 'ai mai ha me'a fo'ou, te ke toe langaki pē ha me'a ke toe, tau toe fetō'aki kehekehe, pou pou atu ka 'oku ...

**Mo'ale Finau:** Mālō 'auptio Sea. Ko 'eku poiní 'Eiki Sea...

**Sea Komiti Kakato:** Hangē kiate au 'a e me'a 'a e Fakafofonga Ha'apai ke fakatokanga'i, fakatokanga'i. Me'a mai ai Fakafofonga he fakatokanga'i 'a e 'uhinga e fakatokanga'i.

**Mo'ale Finau:** Ko 'eku 'uhingá Sea 'okuko e 'oatu pē lipooti 'atu pē lipooti ke fakatokanga'i 'o tatau pē mo ha toe lipooti 'Eiki Sea, 'oku mau 'oatu ki he Pule'anga. 'Ikai ke 'i ai ha fa'ahinga ha'i faka-Kkonisitūtone, pē ko ha ha'i fakalao ke nau mo'ua ki ai, ke pehē ko e hikinima he 'aho ni 'o talí pea fakahoko 'a e me'a ko eni 'Eiki Sea. Ko e savea pē eni ia ki he vāhenga fili pē 'e taha.

**Lord Tu'iha'angana:** Sea kole pē 'aku ki hoku kaungā Fakafofonga ke u ki'i tokoni atu he ko e poini 'i ai 'oku 'a eni ko eni na'e me'a mai'aki 'e he Minisitā Ako he ko e me'a fo'ou pē foki 'oku 'oatú Sea, 'oku 'ikai ke u toutou foki he 'oku 'osi mahino e me'a 'oku fai ki ai e fakahoha'a.

Tapu mo e Feitu'una Sea mo e Hou'eiki, 'oku ou tui ko 'ene kamata, ko e me'a ia na'a ku 'uhinga ki ai. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fehu'ia 'e taha e savea pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha'aku fehu'ia ia pē 'oku fakalao pē 'oku hā, ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha lao ia pē ko hai na'a ne talaatu ta'ofi 'oku tohi mai 'i he lipooti, ka 'oku ou tui ko e me'a ko ē 'a e Minisitā Ako ko e poini ia na'e 'ai ke u mahalo ko e 'uhinga ia ko ē ko ē 'oku ou 'oatu. Ko 'etau fuakava ia he Fale ni, 'uhingá 'oku pau ke tatau 'etau fakakaukau mo hotau lotó pea ke tau ngāue he fai'aki e totonu 'i he Fale Alea 'o Tonga. Mahalo ko e 'uhinga ia ko ē, ko e 'ū fo'i poini 'e 3 ia ko ē, ne a'u ki he 'emau 'a'ahi 'i Ha'apai 'oku 'omai pē ia, tu'u hake pē tokotaha ia fehu'ia mai e polokalama tanu hala 'a e Pule'anga, 'oku 'i ai e fakataha atu he kolo 'e taha 'i Ha'apai talamai ke fili e Palēmia, pehē ke fili 'e he kakai e Palēmia 'omai pē ia e fakakaukau, pea 'oatu e tali he taimi ko ia pea tohi mai he lipooti, pea tau tali pē ia 'etautolu. Ko e hū mai ko eni ko ē 'a e me'a ko ē he savea pea, 'a ē ko ē 'oku ongo'i kau 'etau hikinima 'o tali ko e me'a ia na'e, ko 'eku tali

ia ke u teke ‘a e me’a ko ē ‘i he ‘emau ‘i Fale Alea ni ke u teke ‘a e ngaahi me’a ko ē ke me’a fekau’aki mo e tanu hala, ke u teke ...

<005>

**Taimi:** 1101-1106

**Lord Tu’iha’angana:** ... ke fili ‘a e Palēmia ke, ... ka ko e ‘omai ia ko ē e kakai ia honau loto he fakataha ‘omai ia he lipooti pea tau tali ‘e tautolu. Nau, mau ‘i Ha’apai ko eni mahalo ko e fakataha’anga ‘e fiha ‘e he mau fakataha ‘i Ha’apai hono fakaanga’i mai e polokalama tanu hala ‘a e Palēmia ‘oku tohi mai ia he’emau lipooti. ‘Oku ‘i ai e fakataha ‘e taha ‘oku pehē mai tu’u e tokotaha ‘o talamai mau loto ke fili e Palēmia. Tohi he lipooti pea tau tali ‘etautolu e lipooti ko e fakakaukau ‘oku ‘omai ‘e he kakai. Ko eni ia ko e fo’i fakakaukau ‘oku ‘oatu pea ‘oku fakahoko mai ko e savea, kia au mo ‘eku fakakaukau mo ‘eku konisēnisi ko ‘eku e hiki ko ē ‘o tali ē te u teke ‘ū me’a ‘e tolu ko ē ‘aki ‘eku fuakava ‘i Fale Alea ni ko ‘ene ha’u pē ha ‘isiū ‘o fekau’aki mo ē te u poupu ki ai ke teke ‘a e kaveinga ko ē ko e kehekehe ia. ‘Oku ‘i loto pē he ‘ū lipooti ko eni e ‘ū ‘isiū ko ē ko e fokotu’u mai he kakai.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō.

**Lord Tu’iha’angana:** Kae mahalo ko ‘ene ki’i fakamahino pē Sea pea ‘oku ou fakamālō atu he fa’a ‘omai e faingamālie pea ‘oku ou kole pē au hangē pē ko ena na’e ‘osi mea’i pē he kau Fakafofonga tau takitaha pē ma’u pea ‘oku fetō’aki pē he me’a ‘e ni’ihi kae mālō ‘aupito Sea.

**Sea Koōmiti Kakato:** Mālō, Fakafofonga Ha’apai.

**Semisi Sika:** Ko u fokotu’u atu au ke ...

**Mo’ale Finau:** ‘Ikai Sea kuo fe’unga ‘eku fakamalanga ‘a’aku ko e pōini pē na’e ‘oatu he Fakafofonga ki he Pule’anga. ‘Oku ‘ikai ko ha ‘uhinga ia.

## **Fokotu’u Tongatapu 2 ke tali ‘ene lipooti pea faka’apa’apa’i le’o kakai**

**Semisi Sika:** Sea kātaki ‘oku ou fokotu’u atu ke tau pālōti pea faka’apa’apa’i mu’a ‘a e laumālie ko ia ‘a e Fakafofonga Ha’apai ‘Eiki Nōpele, kuo pau pē ke tau tali e ngaahi faikehekehe.

**Sea Komiti Kakato:** ‘Io faka’ofa’ofa ia Fakafofonga ko e me’a ia na’a ku tali au ki ai ke ke me’a pehē. Fi he’ene me’a, faka’osi mai ‘Eiki Minsitā Mo’ui.

**‘Eiki Minsitā Mo’ui:** Tapu pea mo e Feitu’una Sea tapu mo e ‘Eiki Palēmia tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ho Fale ‘Eiki kae ‘atā kiate au ke fakahoko atu ha tokoni felāve’i pea mo e talatalanoa ‘oku fakahoko fekau’aki mo e fekumi pē ko e *research* pe ko e savea. Ko e taha eni ha kaveinga mahu’inga ‘aupito ki he finemotu’a ni pea pehē foki ki he’eku fakakaukau ki he ta’au e fonua ni ki he kaha’u ka ‘oku ‘i ai hono ngaahi founa ngāue *due process* kae pehē foki ki he *due procedures*.

‘Uluaki pē ‘e ‘Eiki Sea ko e fehu’i, fehu’i ‘e ua ko eni ki he fili Fale Alea fakalukufua pē ko e fili ‘e he kakai.

**Mateni Tapueluelu:** Sea fakamolemole pē mu’a e Feitu’u na kae ko e kole pē ia mu’a ho’o mafai pē ‘e lava ke tau mālōlō kuo ‘osi e taimi ko e kole atu pē ia ho mafai Sea fakamolemole mālō.

**Sea Koōmiti Kakato:** ‘Io tau ki’i mālōlō ai ka tau toki ō mai ‘o me’a faka’osi e Minisitā Mo’ui.

**‘Eiki Minisitā Mo’ui:** Mālō.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō.

(Mālōlō ai ‘a e Fale)

<007>

**Taimi:** 1126-1131

**Sātini Le’o** : Me’a mai ‘Eiki Sea e Komiti Kakato. ( Lord Tu’i’āafitu)

**Sea Komiti Kakato** : Hou’eiki hoko atu e mou feme’a’aki ka ko u lave’i kuo laumālie lelei e Falé, ko ea lava pē me’a ‘a e Minisitā Mo’ui. Tongatapu 9 te ke toe ki’i me’a mo koe? ‘Eiki Minisita Mo’ui te ke toe ki’i me’a ko koe? Ko ‘ene lava pē ia pea ‘oku tau pālōti leva. Mālō.

## **Tokanga ki he fakapalataha ‘a e ongo fehu’i he savea Tongatapu 2**

**‘Eiki Minisita Minisitā Mo’ui** : Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Feitu’una ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā e Fale ‘Eiki, kae ‘atā kiate au ke hoko atu ‘a e tālanga ki he kaveinga mahu’inga ko eni ko e savea pē ko e fakatotolo. ‘E Sea, ko e ongo fehu’i ‘oku tuku mai ‘e he ongo savea ko eni fekau’aki mo e fili fakalūkufuá, pea mo e fili ‘o e Palēmiá, ko e ongo fehu’i loloto ‘aupito eni ki he sosaieti ‘o Tongá. Ko e fehu’i ko eni ‘oku kau ki ai ‘a e ngaahi Tu’utu’uni tu’utu’uni Ngāue ngāue kae ‘uma’ā ‘a e ngaahi *policies* kae ‘uma’ā ‘a e ngaahi lao kae ‘uma’ā foki ‘ene a’u ki he Konisitūtone ‘o e fonuá ni. Pea ‘i he founa fakafekumí pē ko e *research* kuo pau ke sivisivi’i ‘a e lahi pē ko e *magnitude* ‘o e fo’i fehu’i kae malava ke fatu hano founa fakatotolo’i ke ne kātōi...

<008>

**Taimi:** 1131-1136

**‘Eiki Minisitā Mo’ui:** ... ‘a e *complexity* pē ko e mafatukituki ‘o e fo’i fehu’i ko ia. Sea ‘oku ‘i ai ‘eku *concern* ki hono fehu’i ko eni ‘o e ongo fehu’i ko eni ko hono ‘uhinga ko hono mafatukituki pea ‘oku taau pē ke fai hono siofi lelei ‘a e ngaahi fehu’i pehe ni ‘i he kaha’u pea lava ke fokotu’utu’u fakalelei hono ngaahi ‘elemēniti kehekehe pea toki fakahoko ha fakatotolo ke tau ma’u kātōi ‘a e kanōkato ‘o e ongo fehu’i mahu’inga ko eni ki ha fili Palēmia pē ko ha fili fakalukufua ‘i he kaha’u.

‘Ikai ke ngata pē ai ‘e Sea ko e founa fakatotolo kuo pau ke *holistic* ‘ene siofi pē ko ‘ene ‘analaiso ha ola he tu’u ‘a e ola he tu’u ‘a e ola ko eni ko eni peseti ‘e 81 pea tau sio tautolu ki he tokolahí fēfē leva ‘a e peseti ‘e 17 mo e peseti ‘e 1 ‘i he founa fakatotoló ‘oku ‘analaiso ‘a e ngaahi kātōa ‘a e ngaahi *perspectives* pē ko e ngaahi vakai kehekehe ko eni. Pea fakahoko

ha'atau tali pē ko ha'atau *strategic way forward* ki he ngaahi 'uuni me'á kātoa pē ka 'oku 'ikai ko 'etau sio fakapalataha pē ki ha tafa'aki 'e taha.

**Semisi Sika:** Sea ka u ki'i fakatonutonu atu.

**Sea Komiti Kakato:** 'Io fakatonutonu.

**Semisi Sika:** 'Oku ou pou pou atu ki he me'a ko ia 'a e 'Eiki Minisitā ko e me'a ia 'e toki fai ia 'amui 'o kapau 'e fai ha tu'utu'uni faka'ofisiale ke fai ha ngaahi ngāue pehē, ko e savea talatalanoa pē eni. Ko e savea pē eni ia ke 'omai e *opinion* 'a e kakai 'i he ngaahi kaveinga 'e tolu ko eni 'oku lolotonga tālanga'i pē 'i he ngaahi fakataha'anga. Ko e talatalanoa ko e tākaki fakamatala. Ko e savea ko ē 'oku 'uhinga mai ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Mo'ui pou pou ko e me'a ia 'oku pau tonu ke fai ia ke kakato ko eni ia ko e talatalanoa pē. Ko e lika mai pē 'e he kakai ko e anga eni 'emau fakakaukau 'oku 'ikai ko ha lao eni ia ke fakahū 'oku 'ikai ko ha fo'i lao eni 'oku fakahū mai ko e lipooti mai pē eni ia 'o e fakataha mo e talatalanoa na'e fakahoko.

**'Eiki Minisitā Mo'ui:** Mālō 'aupito Sea. Fakamālō ki he tokoni mei he Fakafofongá ko e ngaahi tu'unga fakakaukau ko eni 'oku 'omai 'e he ngaahi fehu'i 'o e savea ko eni, kuo pau ke tau fakakaukau lelei 'a e anga 'etau ta'au 'a e fonua ni ki he kaha'u. Ko 'etau liliu mei he 2010 pea tau 'i he ko 'eni pea mo hono tu'unga hono 'a e fili Fale Alea mo e tu'unga 'a e fili 'o e Palēmia 'oku 'i ai hono ngaahi lao mo hono Konisitūtone. 'Oku fu'u mahu'inga ke tau fakakaukau lelei ke 'oua te tau fu'u liliu fakavavevave. Ko e me'a ia 'oku mahu'inga ai 'i he fakatotoló ke fakakaukau lelei 'a e ngaahi fehu'i ko eni he ko hono 'uhinga kuo pau ke siofi ia ki he'ene *longer lens* he 'oku fu'u loloto 'ene 'eke 'o a'u ki he Konisitūtone e fonua ...

**Semisi Sika:** Sea 'oku fu'u 'ilonga 'aupito 'a e ta'ema'u fakataha 'a e ni'ihī. Ko e kaveinga ko eni 'oku tālanga'i mamafa 'aupito ia 'i he ngaahi fakataha'anga. Ko e fehu'i 'e tolu ko eni 'oku 'i he Pule'anga pē mafai ke liliu mo e 'ikai ke liliu. Ko e fehu'i 'e tolu ko eni ko e mafai 'o e Tu'i na'e 'i ai kuo 'osi momoi mai 'e he Tu'i 'a e mafai ko eni 'a ia 'oku 'ikai ke tau toe fakafehu'i 'e tautolu ia e Tu'i. Ko e mafai 'e tolu ko eni 'oku 'i he Pule'anga 'oku ngofua pē ki he kakai ke nau lea mai ki he Pule'anga.

**Sea Komiti Kakato:** Ko ia mo'oni 'aupito Fakafofonga e me'a ...'oku ke me'a ki ai.

**Semisi Sika:** ... 'Uhingá ke tataki. Hangē ko ē ko ē 'oku 'ave'i ia ke pehē 'oku pelepelengesi 'oku mahino pē 'oku pelepelengesi ...

**Sea Komiti Kakato:** Mo'oni 'aupito ia Fakafofonga. Pea 'oku mo'oni 'aupito kae tuku mu'a ke malanga ē ke 'osi e, 'osi mahino 'aupito e me'a ia 'oku ke me'a ki ai kae faka'osi mai e Minisitā Mo'ui ...

**'Eiki Minisitā Mo'ui:** Mālō Sea.

**Sea Komiti Kakato:** He ko e talatalanoa pē ko eni na'e fai he Feitu'una ta'eloto ko e fili e Palēmia ia 'oku taumama'o ia ki he tu'unga fakatemokālāti e liliu fakalelei fakapolitikale ko eni, 'oku hangē ia ...

**Semisi Sika:** Kai kehe ko e fo'i tu'u ia ... 'e toki fai ia 'amui 'o kapau 'e fai ha ...

**Sea Komiti Kakato:** ‘Oku nga’unu lahi ‘aupito ia ‘i ha Pule’anga ‘oku ‘ikai ke fakatemokālatai ke tukuhifo pē, tukuhake ē, tukuhifo ē ka ‘oku ‘ikai ke tui ‘oku hanga pehē ka ‘oku ‘ikai ke u toe fakahoha’a atu ai, faka’osi mai Minisitā.

### **Kole ke faka’apa’apa’i tu’utu’uni ngāue e Fale**

**‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o:** Sea kātaki ki’i fakatokanga atu Sea ‘oku fu’u lahi e ‘ai’ai noa’ia hotau Fale ni. Lolotonga e me’a ‘a e Feitu’una ia ‘oku tu’u hake pē ha taha ia ...

<009>

**Taimi:** 1136-1141

**‘Eiki Minisitā Lao:** ... ‘o lea atu, ko u kole atu ke tau faka’apa’apa’i ‘etau tu’utu’uni mo hotau Fale ni.

**Sea Komiti Kakato:** Mo’oni ‘aupito ‘Eiki Minisitā ‘oku ou angalelei pē na’e lau ‘eku ki’i folofola ‘aneuhu pea ‘oku tonu pē Hou’eiki, mo’oni ‘aupito e me’a ‘a e Minisitā Le’ole’o he Lao, mou fakatokanga’i ‘etau tu’utu’uni, faka’osi mai, Minisitā Mo’ui.

### **Ngaahi naunau tokanga ki ai he fakahoko ‘o ha savea**

**‘Eiki Minisitā Mo’ui:** Mālō ‘aupito Sea, ko e ‘uhinga foki ‘eku tokanga ki he tafa’aki ko eni ko e tu’unga *validity* pē ko e *credibility* pē ko ha falala’anga pē ko e mo’oni mo e kakato ‘o ha fakamatala pē ko ha fekumi pē ko ha *research* ‘oku ‘omai ki ho Fale ‘Eiki he ko e Fale taupotu taha eni ‘i Tonga ni ke tau ma’u ‘a e ngaahi fakamatala kakato.

**Semisi Sika:** Sea fakatonutonu.

**Sea Komiti Kakato:** Fakatonutonu ē. ‘Oku ‘osi mahino lelei ‘aupito ‘a e *systematic* ‘i he anga ‘a e me’a ia faka-fakatotolo ‘oku me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā.

**Semisi Sika:** ‘Eiki Sea ki’i fakatonutonu.

**Sea Komiti Kakato:** Pea ‘oku mo’oni ‘aupito Minisitā ‘oku fu’u pelepelengesi ‘aupito ‘a e me’a ‘oku fai ai ‘a e feme’a’aki, me’a mai ho’o fakatonutonu.

**Semisi Sika:** Ko e tu’unga *validity* ‘o e tokotaha ni ne ‘osi mahino ko e Fakafofonga Fale Alea faka-Konsitūtone au ‘o Tongatapu 2. Ko e *validity* fē ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā.

**Sea Komiti Kakato:** ‘Io mo’oni ‘aupito ia ‘i he tu’unga ‘o e faka-Konsitūtone e Fakafofonga pea ko e pepa ngāue ko eni ‘oku fakahū mai ‘oku fai ai e feme’a’aki, mālō me’a mai.

**‘Eiki Minisitā Mo’ui:** Mālō ‘aupito Sea, ‘oku ‘ikai ke u fakafehu’ia ‘a e tu’unga falala’anga mo e *validity* ‘a e Hou’eiki Fakafofonga e Fale ‘Eiki ni, ka ko e founa ngāue fakatotolo, pē ko e fekumi, ko ia ‘oku ou hanga ‘o ‘eke atu ‘i he houa ni ‘ene *credibility* mo ‘ene *rigorousness* mo ‘ene *validity* pē ko ‘ene mo’oni katoi mo falala’anga kakato.

Sea ‘oku ‘i ai pē tafa’aki ‘e taha ...

**Semisi Sika:** Sea ‘oku ou fakatonutonu atu. Ko e ‘asenita kotokotoa pē ‘oku fakahoko ‘e he Fakafofonga ‘e 17 ‘i honau ngaahi vāhenga fili ko e totonu mo e mafai faka-Konisitūtone ia ke talatalanoa mo honau ngaahi kakai ‘i ha me’a pē.

**‘Eiki Minisitā Mo’ui:** Sea kātaki.

**‘Eiki Minisitā Ako:** Sai pē Sea ke u ki’i ‘eke pē fehu’i, ko e fakatonutonu ko ia na’e toki ‘osi ki he fo’i kongā fē ‘o e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’ui, he na’e talanoa ia ki he *rigorousness* pē ko e kātōi mo e mo’oni ‘o e savea na’e fai, ka na’e ha’u kehe ‘a e fakatonutonu, ko e ‘uhinga pē ke ke fai ha’o tu’utu’uni Sea kātaki.

**Sea Komiti Kakato:** Ko e me’a ‘oku lolotonga feme’a’aki ‘i he taimi ni ko e ngaahi *issue* pē ia, tūkunga fakangāue pē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha mo’oni ia ai ‘e toki mo’oni ia ‘i he taimi ‘e fai ai ‘a e pālōti. Faka’osi mai Fakafofonga. Ko e ngaahi *issue federation* pē eni ia he anga ‘o e fakatotolo, tu’u fakataha, *system* e ngāue. Mālō.

**Siaosi Pohiva:** Sea ko e ki’i tokoni pē. Tapu pea mo e Feitu’una ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki. Tau toe fakahela tautolu ko ‘etau toe nofo ke faka’uhinga’i e fo’i lea. Ko e me’a ko e savea’i, ko e kumi ki he *opinion* pē ko e fakakaukau ‘a e kakai pē ko e talanoa, ko e talanoa ko ē na’a mau fai ko e fu’u savea ia, ‘a e ō ko ē ‘o talatalanoa, ko u pehē atu, hiki hake homou nimá ‘oku mou loto ki hē, hiki hake lekooti, toko fiha na’e loto ki ai, toko fiha na’e ‘ikai ke loto ki ai. Ko e savea ia, ko e hā ‘oku ‘ai ai ke tau toe longoa’a ai mo e mole hotau taimi hono faka’uhinga’i holo e savea. Ko e savea eni hono tānaki, ‘oku ou kole atu Hou’eiki ‘oku ou ‘osi fokotu’u atu ‘e he Fakafofonga ke tau pālōti ke tali, ko e ‘uhinga te tau toe hē tautolu ‘o mama’o mei he ‘uhinga e ngaahi me’a na’e fai ai ‘a e savea ‘a e motu’a ni. Mālō.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō. Faka’osi mai ‘Eiki Minisitā he kuo mahino.

### **Tokanga ki he tu’unga faka’efika mo e mo’oni e savea**

**‘Eiki Minisitā Mo’ui:** Ki’i kongā pē ‘e 2 Sea. Ko e ‘uluakí ‘i he founga savea ‘a e tafa’aki ko eni ‘oku ui ko e *ethical consideration*, pē ko e tu’unga faka’efika mo e mo’oni ‘o ha savea, kuo pau ke ‘ikai ke kau ‘a e tokotaha ha’ana ‘a e savea ‘i he’ene ‘oatu ‘a e ngaahi pepa savea ki ha tokotaha ko hono ‘uhingá...

**Semisi Sika:** Sea ki’i fakatonutonu atu. Ko e talatalanoa ‘oku pau ke fai ia ‘e au ko e Fakafofonga mo e kakai ‘oku ou talanoa ki ai. Kuo pau ke talanoa mai kia, ko ‘eku talanoa na’e fakafou ‘i he la’i pepa, pea talanoa mai leva ‘a e kakai kiate au.

**Sea Komiti Kakato:** Ko u tui pē ‘Eiki Minisitā, ‘e Fakafofonga ‘oku ou tui pē ‘Eiki Minisitā mahalo pē pe na’e ‘i ai ‘a e Fakafofonga ka ‘oku ‘i ai ‘ena kau fononga ai mahalo ko e ‘uhinga ia ‘ene me’a. Faka’osi mai mu’a ho’omou feme’a’aki ka tau fakamā’opo’opo ‘etau ngāue ko e ‘uhingá ko ‘etau taimi.

**‘Eiki Minisitā Ngoāue:** Sai pē ke u ki’i tokoni atu Sea. Tokoni nounou pē au. Ko ‘eku fie tokoni atu, ‘ai pē ‘e au ke mahino ki he’etau kau Mēmipa pea mo e Fale ni, kapau ‘oku ‘omai ha tohi tangi, pea ko e kole eni pea ‘omai e tohi tangi ia pea ‘omai ki he Fale ni ...

<005>

**Taimi:** 1141-1146

**'Eiki Minisitā Ngoue:** ... na'a te lau foki kita ia 'oku pehē mai he tohi tangi 'ikai ke 'asi mai he tohi tangi 'oku mau kole atu. 'E toe foki e kau Kalake mo e ni'ihī ko ia ki he feitu'u ko ē na'e 'omai ai, liliu mei he kole 'o tangi. Founa ko ē 'oku fai he Fakafofonga he taimi ni 'oku ne me'a mai 'e ia ko e talatalanoa ka ko e savea eni ia. 'Oku ki'i ongo kovi kotoa ki he Fale ni fakatatau mo e me'a ko ē 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele mei Ha'apai faka'apa'apa'i pē koe'uhī ko 'ene totonu 'a'ana ka na'e 'ikai pehē 'a e natula 'o e tala fatongia na'e fai he 'Eiki Sea pea mo e Fale ni.

### **Poupou ke liliu pē ko e talatalanoa mo e kakai kae 'ikai ko e savea**

**Lord Tu'ihā'angana:** Sea ka u ki'i tokoni atu pē mu'a 'ai pē ka tau nga'unu. Tapu mo e, ... 'ikai 'oku ou poupou atu ki he Minisitā he 'oku poupou au ki he me'a ko eni 'a e Fakafofonga Fika 2 'a eni na'e fokotu'u atu he Minisitā *MEIDECC* kapau ko e talatalanoa pea 'oku ha'u he līpooti he 'oku angamaheni pē ha'u 'i he 'ū lipooti tu'u e tokotaha fili e Palēmia talatalanoa ai ko ē pea ha'u he līpooti. Na'e tu'u e tokotaha 'i Fangale'ounga 'o talamai na'e, ke fili e Palēmia. 'Oku tu'u ia he lipooti, me'a hifo Sea ki he tēpile 2. Ko e ngaahi fehu'i mo e kaveinga 'o e savea pea toki hoko ai pē ngaahi peesi ko ē ko e ola eni e savea, kapau 'e pehē mai ko e ola eni e fetalatalanoa'aki hangē ko 'ene toki me'a mai poupou au ki ai he ko 'enau fetalanoa'aki ia pea 'omai pea tau hanga leva 'o tali pē ia ko e fetalatalanoa'aki. Ko e fo'i me'a ko ē ko e savea hangē na'a ku lave atu ki ai ki hoku fakakaukau mo hoku loto ka u ka tali te u poupou pē ke fai mo teke e me'a ko ia pe ko e ha'u ha kaveinga pehē te u poupou he kuo ha'i au he'eku fuakava ke u poupou ki ai, me'a hifo. He 'oku ou poupou au ki he'ene me'a mai ko ena ko e talatalanoa kapau na'a ko e pehē mai ko 'eku ngaahi fehu'i ena he mau talatalanoa faka'ofa'ofa ia. Ko e savea pea mo e savea ena 'oku me'a 'oku me'a ki ai e 'Eiki Minisitā 'oku ou tui ko hono naunau 'o'ona ki he Fale 'Eiki.

**Sea Komiti Kakato:** 'Oku ou tui ki ai 'oku tu'u pehē he taimi ni 'a e ... līpooti.

**Lord Tu'ihā'angana:** 'A eni ko eni ko ē 'oku pau ke fou ia ko e Fale 'Eiki ni kuo pau ke fou he ngaahi me'a ko eni 'oku lolotonga me'a mai ai ha savea 'oku 'omai ki heni ke nau lau. Ko e savea ko ē ha tokotaha pe ko e siasi mo e hā me'a pē ia 'anautolu.

**'Eiki Minisitā Ngoue:** Ko e 'uhinga pē ia Sea me'a na'a ku lave ki ai. Ko e fo'i lea ko ē ko e savea 'oku kehe ia natula kehe, pea ko e kole atu pē ki he Fakafofonga ke fakakaukau fakalelei, pea kapau 'oku aofangatuku ko e hā tau pālōti pea tau fai'aki ia mālō Sea.

**Mo'ale Finau:** Sea ka u ki'i tokoni atu fakamolemole miniti 'e 1.

**Sea Komiti Kakato:** 'Io

**Mo'ale Finau:** Mālō Sea. 'Eiki Sea ko e fo'i lea ko eni ko e savea ko e faka-Tonga ia he fo'i lea faka-Pilitānia ko e *survey* ko e faka-Tonga 'o e *survey* ko e talatalanoa.

**Sea Komiti Kakato:** Ko e *dialogue*.

**Mo'ale Finau:** Ko e *dialogue* ko hono faka-Tonga ia ko e talatalanoa.

**Sea Komiti Kakato:** 'Io sai pē kia au hangē kia au ko e fo'i 'uhinga hono fā eni ia ...

**Mo'ale Finau:** He 'oku 'ikai ha'atau lea Tonga 'atautolu Sea ko e *survey* pea 'alu pē ia



*survey* savea ka ko e *survey* ia ko hono faka-Tonga 'Eiki Sea ko e talatalanoa ko ia pē Sea.

**Sea Komiti Kakato:** Mālie Ha'apai, faka'osi mai ā 'Eiki Minisitā ka tau pāloti ā.

**'Eiki Minisitā Mo'ui:** Mālō 'aupito 'Eiki Sea.

**Sea Komiti Kakato:** Kuo tau a'u eni ki he *definition* hono 4 ke fakatonua'aki e savea he'etau me'a mālō.

**'Eiki Minisitā Mo'ui:** Mālō 'aupito Sea. Ko u poupou 'aupito au ki he talatalanoa ka 'i he savea ko eni 'oku 'ikai ke u lava 'o mamata ki hano 'omai e kaha'u, ko e hā e *way forward* pe ko e ngaahi *key recommendations* ki he savea ko eni ke fatu ma'a Tonga ki he kaha'u.

**Semisi Sika:** Sea ka u ki'i fakanounou atu pē te ne fakangofua.

**'Eiki Minisitā Mo'ui:** 'Ikai ngata pē ai ka na'e 'i ai foki 'a e 'omai 'a e *concern* 'aneafi fekau'aki mo e 'uhinga 'a e liliu 'a e fili ke faka-*constituency* kae 'ikai ko e fakalukufua. 'A ia 'i he'ene tu'u faka-*constituency* 'oku malava ke malangalanga e ngāue 'i he ngaahi 'otu motu mo e ngaahi kolo mo e tukui motu, ko e hā ha'atau me'a 'e fakahoko ki he kaha'u kapau 'e liliu 'a e fili ke *make sure* 'oku kei lele 'a e ngaahi langalanga fonua mei heni ki he Ongo Niua. 'A ia ko e taha ia he kaveinga na'e 'ohake 'aneafi pea 'oku totonu ke fai ha sio ki ai 'o kapau 'e fakahoko ha sio ki he fili fakalukufua he kaha'u.

Ka ko e faka'osi pē 'e Sea ko e hā e *impetus* pe ko e hā e ivi pē ko e *force* pē ko e *motives* na'a ne ue'i ke fakahoko 'a e ngaahi fehu'i ko eni 'i he taimi ko eni. 'Oku ou tui ko e taimi pelepelengesi eni ko e taimi eni 'oku fu'u mahu'inga 'aupito 'a e anga 'a e ta'au 'o e vaka 'o e fonua ni pea 'oku mahu'inga ke tau fakahoko 'a e ...

**Mateni Tapueluelu:** Ki'i fakatonutonu Sea. Fakatonutonu ki he'a e 'Eiki Minisitā Sea fakataua pē ki he Konisitūtone Sea..

**'Eiki Minisitā Mo'ui:** Ngaahi fehu'i mo e ngaahi fakatonutonu ko eni 'i he taimi totonu mo e taimi 'oku taau pea mo e fonua ni pea mo 'ene...

<007>

**Taimi:** 1146-1151

**'Eiki Minisitā Mo'ui** : ... fakalalakala kimu'a. Mālō Sea.

**Sea Komiti Kakato** : Mālō. Fakatonutonu.

**Mateni Tapueluelu** : Sea ko e fakatonutonu fakataua ki he kupu 8 ke mea'i pē 'e he 'Eiki Minisitā, 'oku tau'atāina e kakaí ke fakataha 'o alea ki ha me'a 'oku hā mai kiate kinautolu 'oku totonu ke nau fokotu'u mai ki he Fale Alea 'o Tongá, ke ta'ofi ha fokotu'u, kehe pē ke nau fakataha melino Sea.

**'Eiki Minisitā Mo'ui** : Fakatonutonu. Fakatonutonu Sea.

**Sea Komiti Kakato** : 'Io ko e fakatonutonu mai ē Fika 4.

**'Eiki Minisitā Minisitā Mo'ui** : Na'e te'eki ai ke u lave atu ke ta'ofi 'a e fakataha 'a e hou'eiki mo e kakai 'o e fonuá ni ke nau talatalanoa ki ha me'a. Te'eki ai ke u lave atu ki ha me'a pehē ke ta'ofi. 'Oku 'i ai e tau'atāina 'a e Hou'eiki hou'eiki mo e kakai e fonuá ni ke nau fakataha 'o talatalanoa ki ha me'a 'oku nau loto ki ai mālō.

**Mateni Tapueluelu** : Mālō Sea. Ko e 'osi ko ē 'ene me'á kātoa kātoa ko e fehu'ia e loto 'o e kakai na'e 'omaí 'a ē na'a nau talanoa ai ko e tau'atāina 'oku 'omai 'e he Konisitūtoné.

**'Eiki Minisitā Ako** : Fakatonutonu Sea.

**Mateni Tapueluelu** : Ko e fehu'ia ia ko ē 'oku fakahoko atu 'oku tau'atāina pē kakai.

**'Eiki Minisitā Ako** : Sea fakatonutonu.

**Sea Komiti Kakato** : Fakatonutonu. Mahino 'a e kupu 8 ia.

### **Fakatonutonu ko e founá 'oku hoha'a ki ai e Pule'anga 'ikai ko e loto e kakai**

**'Eiki Minisitā Ako** : Ko e fakatonutonu Sea ko e founá 'ikai ko e loto 'o e kakai, ko e founá na'e fehu'ia 'e he 'Eiki Minisitā, mālō.

**Sea Komiti Kakato** : Mālō.

**Mateni Tapueluelu** : Sea fakamolemole kau 'eke ange ki he 'Eiki Minisitā. Talamai angé ha me'a 'oku hala 'i he founá mo tapu. Fē kupu lao 'oku maumaú, talamai angé kupu fiha? Kupu 8 'oku tau'atāina 'a e kakai 'oku ou talaatú.

**'Eiki Minisitā Ako** : Kapau 'e 'omai 'e he Kalaké 'a e me'a koeni 'a e 'Eiki Minisitā Mo'ui 'o 'oange ki he Fakafofongá, te ne sio mei he poini 1- poini 7 'a e ngaahi 'uhinga ko ia na'e fehu'ia ai 'a e *process* 'a e founá. Ko e nounou ia Sea.

**Mateni Tapueluelu** : Mālō Sea ta ko e fehu'ia pē 'a e founá. 'Oku 'ikai ha lao ia 'e maumau, ko e fehu'ia pē 'a e founa. 'Oku 'ikai ha lao 'e maumau.

**'Eiki Minisitā Ako** : Ko e 'uhinga ia 'oku 'ikai ke mau tui tatau ai ki he saveá ko e hala 'a e founá. Mālō Sea.

**Sea Komiti Kakato** : Mālō me'a faka'osi mai koe Tongatapu Fika 9.

**Semisi Sika**: Fakatonutonu atu 'e Sea.

### **Taukave ko e savea ko e fekumi ki he loto e kakai**

**Penisimani Fifita** : Tapu mo e 'Eiki Sea e Komiti Kakató, tapu mo e 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā e Kapinetí, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpelé tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. Tau fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi he'ene fakakoloa tau kamata e 'ahó ni kei laumālie lelei e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga, Sea e Komiti Kakato kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki 'o e Fale Aleá. Ko e kupu 7 ko eni 'o 'etau Tohi Tu'utu'uní ko ia 'e fai atu ai e fakamalangá mo e kupu 7 'o e Konisitūtoné. Sea ko e, ko u fiefia au ha sio ki he lipooti ko ení.

'Oku nau 'omai e fakatātā pea 'oku faingofua ai ke te hanga 'o faka'uhinga'i 'a e loto ko eni ko ē 'oku fai mai 'e he kakaí. Mou mea'i pē lau nusipepá 'oku ai e ngaahi katuni, 'oku ai e ngaahi fakatātā, pea ko e savea 'oku faí 'oku ngāue'aki 'oku mea'i pē ia 'e he 'Eiki Minisitā Mo'uú mo e 'Eiki Minisitā Akó, 'oku fai'aki e *random* savea'i e tuliki ko ē, ki'i toko fiha mei hē toko fiha mei hē pea . Savea'i e tuliki ko ē ki'i toko fiha mei hē toko fiha mei hē pea toki ma'u ko iá 'o fakamāa'opo'opo fakapeseti. 'E lava pē ke te lele atu ki ha fakataha'anga, pea fekau ke nau hikinima ka 'oku tau pehē ko e toko 10. Hikinima kimoutolu 'oku mou loto ki aí pea hiki e toko 8 ko e peseti ia 'e 80, pea te tā leva 'ete *pie graph* 'o hangē ko e *bi* ko ē 'o tu'u ai. Ko e savea ko eni 'oku fai ko eni 'e Tongatapu 2, ko e anga ia 'o e fakakaukaú ka 'oku 'ikai ko e me'á ia. Kātoa kātoa kimautolu ko eni 'oku mau 'a'ahi ko ē ki he ngaahi vāhengá, ko e ngaahi kaveinga mamafa eni 'e 3 'oku 'ohake ma'u pē ia. Ko e fili 'o e Palēmiá, fili fakalūkufua 'a e kau Mēmipa ki he Fale Alea 'o Tongá, pea mo e tanu halá. 'Oku 'ohake ia pea 'oku ou fiefia hono 'ohake ko eni ko ē 'e Tongatapu 2 'o ngāue'aki 'a e me'a ko ení. Pea kapau leva 'e toki fai ha savea fakapule'anga te tau toki ngāue'aki e founa ko eni 'oku ngāue'aki 'e he ni'ihī kuo nau malanga'i maí, ka ko e founa totonu eni 'oku ngāue'aki 'e he Fakafofonga Fika 2. Ko 'etau fekumi, ko e saveá ko 'etau fekumi ke a'u ke 'ilo ki ai ko e hā 'a e me'a 'oku loto ki ai 'a e kakaí. 'Oku mahu'inga ia, he ko 'etau faifatongia ko ení ko 'etau faifatongia ma'á e kakaí. Ko e kakaí ko ia 'oku nau ngāue'i e fonuá 'a eni 'oku tau tataki atú. Ko ia pea 'oku ou pou pou atu Sea mo e Hou'eiki tau tali ē 'o 'ave pē ia 'o tuku ai pē ē hē, ka 'oku 'ikai ko ha me'a ia ke pehē ke tau toe hanga 'e kitautolu 'o toe ...

**'Eiki Minisitā Ngoue** : Sea ki'i fakatonutonu pē e Fakafofongá. Ko 'etau Tohi Tu'utu'uni 7 ko ē na'a ke 'omai 'oku 'ikai ke tatau ia mo e me'a ko ia 'oku malanga ki aí. Fu'u me'a kehe ia...

<008>

**Taimi:** 1151-1156

**'Eiki Minisitā Ngoue:** ... 'a e kupu 7 ko ē 'etau Tu'utu'uni 'a ē na'a ne me'a mai fakatatau ki he kupu 7 'o 'etau Tu'utu'uni me'a ia fekau'aki mo e Sea Fale Alea mo e Tokoni Sea. 'Ikai ke ai ha'ane kāinga 'a'ana ia mo 'ene malanga ko ē 'oku fakahoko mai na'a faifai 'oku taki hala'i e Fale ni he 'oku tau hanganoa he malanga ka 'oku totonu ke tau muimui ki he pepa.

**Sea Komiti Kakato:** Mo'oni 'aupito Minisitā.

**'Eiki Minisitā Ngoue:** Ko e kupu 'oku pehē kuo pē ki he 'Eiki Sea Fakataimí hili pē 'a e fili kuo fakahoko ke ne kole ki he Fakataha Tokoni 'Ene 'Afio ke taumu'a ke fakahoko kiate ia 'a e fokotu'u 'a e Fale ki he ngaahi lakanga ko e Palēmia 'Eiki Sea mo e Fakataha Tokoni.

**Sea Komiti Kakato:** Ko ia.

**'Eiki Minisitā Ngoue:** Tō mama'o 'aupito e kupu ia ko eni mo 'ene malanga na'e fai.

**Sea Komiti Kakato:** Mo'oni 'aupito e fakatonutonu ...

**'Eiki Minisitā Ngoue:** Kupu ko ē he Konisitūtone 'a ē na'e me'a ki ai e Fakafofonga Fika 4 ko e kupu ia 'oku tonu ke malanga mei ai 'a e tau'atāina 'a e kakaí. Ka 'oku ke mea'i 'Eiki Sea kakaí 'oku nau sai pē nautolu pea 'oku nau tau'atāina pē nautolu ki he 'enau me'a 'oku fai. Toki 'osi pē eni 'eku talanoa mo e ki'i motu'a eni mei Kolofou'ou ko e tā mai 'o kole mai na'e 'ikai

ke a'u ange ha taha ia hangatonu hangē ko e me'a ko ē nau fanongo ai he letiō, 'o talatalanoa ki he lotofale ko e tau ange pē ongo tamaiki 'o tufa e pepa pea na folau atu.

**Semisi Sika:** Sea kau ...

**'Eiki Minisitā Ngoue:** Ko e me'a ko ē 'oku talaatu ke tuku ka tau hoko atu ...

**Semisi Sika:** Ne ai e peseti 'e 16 na'a nau fakataha 'oku 'ikai ke nau loto na'e 'i ai e peseti 'e 3 ...

**Sea Komiti Kakato:** Mahino ia Fakafofonga pehē ki he 'Eiki Minisitā mālō 'aupito 'Eiki Minisitā e fakamaama mai e fakatonutonu.

**'Eiki Minisitā Ngoue:** Kapau leva Sea te tau 'unu ki he me'a ko ē 'oku me'a 'aki he Fakafofonga. Ko hai te ne hanga 'o sivi e peseti 'e 16 ko hai na'a ne sivi e peseti 'e 80 tupu ko ia tokotaha pē ia. Fiema'u ke 'omi ha sino tau'atāina ke nau fakapapau'i ko e 80, 81 ko me'a ia. Te u lava pē au 'o fa'u e fika pea u ha'u 'a ia ko 'eku peseti eni.

**Sea Komiti Kakato:** Ko u tui au 'Eiki Minisitā mo e Fakafofonga mo laumālie lelei he ko e motu'a Kolofo'ou au 'oku 'osi lave'i kātoa 'e au 'a e savea ko eni muimui'i lelei 'e au ia ko e motu'a Kolofo'ou au ia. Faka'osi mai koe.

**Penisimani Fifita:** Mālō Sea ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Ngoue mālō 'aupito ko e ki'i fakavavevave ka ko e kupu 20 'uhinga ia ki he kupu 20 'io ka ke kātaki fakamolemole mo'oni 'aupito e me'a ko eni 'oku fakatonutonu mai he ...

**Sea Komiti Kakato:** Ko ia.

**Penisimani Fifita:** 'Io ka ko e, ko e anga ē fakakaukau 'a Tongatapu 2 pē ia mo 'enau fakapeseti ka ko u tui au kapau te tau hanga fakapeseti 'e talaatu ai hotau ngaahi vāhenga 'a e meimei ko e *majority* peseti lahi taha 'o hangē pē ia ko e fakapeseti ko eni ko ē 'oku fai ko ē 'e Tongatapu 2. Ka ko ia 'oku ou kole atu Hou'eiki mou laumālie lelei ke tau tali e lipooti ko eni kuo fai e fakamole pea mo e ngāue lahi kuo fai ki ai mālō.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō. Ko ē 'oku fokotu'u mai ...

**'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o:** Sea ki'i fakahoha'a atu.

**Sea Komiti Kakato:** Me'a mai.

### **Tokanga ki he liliu founa ngāue ki he 'a'ahi Fale Alea**

**'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o:** Tapu mo e Feitu'una Sea pea mo e Palēmia kae 'uma'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. 'Eiki Sea ko u ki'i fie lavelave atu ia ki he founa ko eni 'oku tau ngāue'aki he taimi ni 'i he lipooti ko eni. Ko u manatu 'a'aku ia 'Eiki Sea ki he kuohilī na'e fai ko ē 'a'ahī pea te ma'u mai 'a e loto ko ē kakai pea na'e 'ai leva e me'a ko e fokotu'u 'i he kakato pē ko ē fo'i lipooti fokotu'u mai 'a e ngaahi fiema'u ko ia ko ē 'a e kakai he ko u manatu au 'Eiki Sea na'e 'i ai e ta'u 'e taha na'a ku fokotu'u tu'utu'uni 'e au ke tanu hala ko ē mei Afekaiso ki Longomapú pea mo e hala 'i Tukulaló na'e hū ia he fokotu'u tu'utu'uni pea tali ko ē 'e he Fale Lipooti ko ē 'a Vava'u tali ai 'a e fokotu'u tu'utu'uni ia. Pea nau fakafekiki leva

au te u faka'ilo ka 'ikai ke fakahoko e ngāue ko ia, pea na'e fakahoko e tanu e hala ko ia koe'uhí na'e tali ia he Fale 'o toki fakatokanga'i ai 'e he kau Mēmipa ia ke siofi na 'oku toe hū ha fu'u fo'i fokotu'u tu'utu'uni he 'a'ahí. Ka ko e founa ia na'e fai 'i he ta'u kotoa pē ko e fai ko ē lipooti ko eni pea te 'omai e fokotu'u ke fili mai ko fē me'a ko ē 'oku fu'u fiema'u 'e hoto vahefonua pea fokotu'u mai ia. 'A ia ko e taimi eni na'e kei fili fakalukufua. Ko e, kai kehe 'oku fo'ou foki e kau ngāue ia he taimi ni pea 'oku kehe 'aupito mo e founa ngāue ia 'a e me'a 'oku tau 'alu eni tautolu 'o savea 'alu 'o hā kae 'ikai ke tau fokotu'u mai 'a e fiema'u vivili ko ē 'a e kakai ...

<009>

**Taimi:** 1156-1201

**'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o:** ... 'o e faitu'u 'oku tau 'i ai, 'a ē 'oku 'uhinga ai hono fili fakavahe 'a e Fakafofonga ki hono vāhenga. Ko ia 'Eiki Sea 'oku ou fakamanatu atu ki he Fale ko e founa ia na'e ngāue mai'aki 'e he Fale ni, pea na'e *effective*, na'e ngāue 'a e founa ia ko ia ...

**Mateni Tapueluelu:** Sea fakamolemole pē mu'a tuku mu'a ka u ki'i 'eke ange pē ki he 'Eiki Minisitā lolotonga ene kei me'a na'a tokoni mai ai Sea. Ko e ki'i fehu'i pē ia kapau 'e fakahoko mai 'e he kakai ha'anau fiema'u vivili fakapolitikale 'oku tapu ia ke 'omai ki Fale Alea ni, hangē ko e me'a 'oku ke me'a ki ai? Mālō Sea.

**'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o:** Ko 'eku 'uhingá 'Eiki Sea na'e fokotu'u mai pea 'omai ki he Fale ni 'a e ngaahi fokotu'u pē 'e tali pē 'ikai, ko 'eku fakatokanga'i ki he tu'utu'uni na'e fai ma'u pē 'a'ahi 'i Siulai, pea ko e foki mai ko ē 'a'ahi ko e tu'utu'uni, tu'utu'uni Tu'utu'uni Nngāue ko ē 'a e Fale, ko e fokotu'u kotoa pē kuo pau ke 'omai ia kimu'a 'i he 'aho faka'osi ko ē 'o 'Akosi, koe'uhí he 'oku ha'u fakataha ia he 'osi ko ē 'a e 'a'ahi pea hoko ai 'a e fokotu'u ko ia. Pea ko hono kehekehé ko e Fokotu'u Faka-Fale Alea mo e Fokotu'u Tu'utu'uni Faka-Fale Alea, 'oku, 'ena founa ngāue 'a e ongo me'a ko ia. Pea na'e malava e 'ū me'a lahi ia ki Vava'u 'i he taimi ko ia 'i he founa ko ia 'Eiki Sea, mālō 'aupito.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō Fakafofonga ko u tui 'oku kau ia 'i he 'ū fatongia e kau Fakafofonga Fale Alea kotoa pē ko e fa'u e lao, ko e fokotu'u tu'utu'uni. 'A ia ko hono taimi eni 'osi e patiseti mo e ngaahi lao ngāue 'a e Pule'anga taimi ia ke fokotu'u ai 'a e ngaahi fokotu'u tu'utu'uni 'a e kau Mēmipa ke fakatokanga'i 'e he Pule'anga ka ko e 'a'ahi faka-Fale Alea eni.

## **Pāloti'i 'o 'ikai tali e Lipooti 'A'ahi Fale Alea Tongatapu 2**

'Oku ou tui kuo mou laumālie lelei tau pāloti ai, kalake. Tau pāloti, ko ia 'oku loto ke tali e Lipooti 'A'ahi 2020 'a e Vāhenga Tongatapu Fika 2, fakahā'aki e hiki homou nima.

**Kalake Tēpile:** Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala. Loto ki ai e toko 9.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō. Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki he lipooti 'a'ahi 'a e Fakafofonga 'o Tongatapu fika 2, fakahā'aki 'a e hiki homou nima.

**Kalake Tēpile:** ‘Ikai ke loto ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā MEIDECC, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. ‘Ikai ke loto ki ai e toko 10.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō lava ia, ta’etali e lipooti ko eni, tau hoko leva ki he, ‘io me’a mai.

**Penisimani Fifita:** Tapu mo e Sea mo e Hou’eiki. Sea, na’e vahe’i ‘e he Pule’angá e fu’u pa’anga lahi ke ngāue ki heni. Pea ko e lipooti eni ‘a e kāinga ko eni, kuo tau fakata’e’aonga’i ia ‘etautolu he ‘aho ni.

**Sea Komiti Kakato:** Ko e tu’utu’uni pē ia Fakafofonga faka-Fale Alea ‘oku tau’atāina fakatu’utu’uni pē ia e Fale Alea pea tau’atāina e loto e fakahā loto. Mālō kuo fakahoko mai ia ho’omou fatongia ‘i he fili moutolu ‘e he kakai ko e Fakafofonga e ngaahi vāhenga pea ‘oku pule leva ‘a e tu’utu’uni ‘a e Fale ni ke fai e pālōti ‘i he’ete tau’atāina ‘ete fakahā loto. Mahu’inga pē kakai, ka ‘oku mahu’inga ‘a e pālōti ko ia ‘oku fai’aki ‘a e tu’utu’uni ‘a e Fale ni, mālō.

‘Oku ou tui ‘e laumālie lelei pē ki ai e kakai. Me’a mai Fakafofonga.

**Semisi Sika:** Sea ‘oku ou tu’u pē ke fakamālō atu koe’uhí ko hono tataki lelei ‘a e ngaahi feme’a’aki ko ia ‘o e lipooti mo e fatongia na’e tuku mai ki he motu’a ni ke u a’u tonu atu ki he kakai ‘o e vāhenga fili ‘oku ou fakafofonga’i pea lipooti mai ki Fale Alea ni. ‘Oku ou fakamālō koe’uhí ko hono faka’apa’apa’i ‘a e ngaahi tau’atāina ke fakahā hotau ngaahi loto ‘o fakatatau mo e angí ‘a hotau konisēnisi. Pea ‘i he faka’apa’apa ko ia ‘oku ou toe tuku pē ha fakamālō ki he kakai ‘o Tongatapu 2 ‘uhi ko hono ‘omi kakato ‘a e anga ‘o ‘enau lau ke me’a ki ai ‘a e Fale ‘Eiki ni pea ko e hoko atu mo e ‘ikai ke hoko atu ko e fatongia pē ia ‘o e Fale ni ke toki ...

<005>

**Taimi:** 1201-1206

**Semisi Sika:** ... fakahoko hono fakakakato ‘a e ngaahi fiema’u kuo ‘omai ‘e he lipooti ko eni ki he Fale ni mālō Sea.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō Fakafofonga mālō. Fakamālō atu he feme’a’aki lelei pea mahino ho’omou feme’a’aki ka ‘oku pule ‘etau taimi tau liliu ai ‘o Fale Alea. Mālō.

*(Liliu ‘o Fale Alea me’a mai ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ki hono me’a’anga)*

**‘Eiki Sea:** Kole atu Hou’eiki ke toloi e Fale ki he 2:00.

*(Toloi e Fale ki he 2)*

<007>

**Taimi:** 1401-1406

**Sātini Le’o :** Me’a mai e ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

**'Eiki Sea** : Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Kimu'a pea tau liliu 'o Komiti Kakatō kole atu ki he Sea 'o e Komiti Kakatō ke tau foki mai ki he Fale Aleá 'i he toe kuata ki he 4:00 pea toki tukuatu 'a e faingamālie ki he ngaahi me'a makehe. Ka tau liliu 'o Komiti Kakato.

*(Ne me'a mai leva e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakatō – Lord Tu'i'afitu ki hono me'a'anga)*

**Sea Komiti Kakato** : Hou'eiki mālō ho'omou laumālie. Tau hoko atu ai pē ki he'etau 'asenitá ki he Lipooti 'A'ahi fakatou'osi 2020, 2019 Vāhenga Tongatapu Fika 3 ka 'oku ou lave'i atu 'oku 'ikai ke me'a heni e Fakafofongá.

**Veivosa Taka** : Fokotu'u atu Sea ke tau paasi.

**Sea Komiti Kakato** : Hou'eiki 'oua te mou va'inga hotau Falé, kuo pau pē ke 'i heni 'a e Fakafofongá, toe hanga hake ki Tongatapu Fika 4 'oku 'ikai ke 'i heni mo ia.

**Veivosa Taka:** Fokotu'u atu ke tau tali Sea.

**Sea Komiti Kakato:** Ko e me'a ki he'ena 'i he 'ikai ke na me'a heni te tau hoko leva kitautolu...

**Mateni Tapueluelu:** Sea.

**Sea Komiti Kakato:** Kumi pē ho taimi ke lahi 'aupito Fika 4 he 'oku fakavavevave ka ke toki me'a mai.

**Mateni Tapueluelu:** Mālō.

**Sea Komiti Kakato:** Ma'u 'e koe 'a e faingamālie ko ení. Ko ho'o maau pē 'au pea ke me'a mai leva 'o me'a ki ho'o lipooti, mālō.

#### **Lipooti 'A'ahi Fale Alea Tongatapu 4**

**Mateni Tapueluelu** : Tapu pea mo e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakatō mālō ho laumālie ki he ho'atā ni. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa Kapinetí kae 'uma'ā e kau Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpelé kae pehē foki ki hoku kaungā Fakafofongá 'o e Kakaí. 'Eiki Sea, kole fakamolemole atu 'i he ki'i tōmui si'i mai. 'E Hou'eiki mou kātaki pē ko e lipooti ko ia 'a e motu'á ni 'oku 2, 'a ia ko e 2019 mo e 2020 pea 'oku ou kole pē ke mou angalelei. 'Omai mu'a 'a e fo'i 'ahó ni kakato ia ki he motu'á ni ke u ki'i faka'osi atu ai leva 'Eiki Minisitā MEIDECC ki'i lipooti nounou ko ení, he 'oku kau ai e ngaahi fakamālō ki he Feitu'una.

**Sea Komiti Kakato** : Fakafofonga te u tali pē ho'o kolé ka ko e toe kuata ki he 4:00 kuo tu'utu'uni 'e he Seá ke foki ki 'olunga ko e 'uhingá ko e tu'utu'uni 'a e Falé ki he ngaahi lipooti ki he Falé tu'u faka'asenitá he Tu'apulelulu kotoa pē.

**Mateni Tapueluelu:** Mālō 'aupito 'e 'Eiki Sea.

**Sea Komiti Kakato:** Ko e toe kuata ki he 4 'oku tau foki leva 'o Fale Alea 'oku fiema'u 'e he Seá. Mālō.

**Mateni Tapueluelu:** Talangofua lahi ki he Feitu'una 'Eiki Sea, mālō e ma'u e faingamālie ko ení na'e 'ikai ke u 'ilo 'e au te u hoko atu ko hono 'uhinga ko hono 'uhingá ko Tongatapu 3 foki fakatatau ki he 'asenitá.

'E Hou'eiki ko e, na'e 'i ai foki ni'ihi na'e te'eki ke lau 'enau lipooti 'o e 2019 na'e kau ai e motu'á ni pea ko u kole pē ke mou angalelei ka u hanga 'o to'o kongokonga lalahi atu ia, 'a ia ko e lipooti ko ení na'e fakahoko ia 'i he 'aho 15-24 'o Siulai 2019. Ko e fo'i 'a'ahi 'e 7 na'e fakahoko 'i aí, pea na'e tupu pē eni he na'e 'i ai e folau na'e tu'utu'unia ki he motu'á ni he taimi ia ko ení na'e pau ke u folau atu he vaha'a taimi ko ení ko e 'uhinga ai pē ia na'e 7 ai 'a e fo'i fakataha ko ení. Kae kehe te u to'o atu pē 'a e ngaahi fiema'u vivili 'Eiki Sea fakatatau ki he lipootí. 'A ia na'e kamata eni mei Pātangata mo ...

<008>

**Taimi:** 1406-1411

**Mateni Tapueluelu:** ... e fiefia kāinga ko ia pea ko e konga eni 'o e ngaahi fiema'u vivili te u lau atu.

#### **Ngaahi fiema'u vivili Tongatapu 4**

Ko e kole ia ki he Potungāue Ngāue mo e Savea ke fakahoko ha ngāue ki he ngaahi halá 'oku tō e maká ke mahino e halapule'anga kae kamata tanu e kāinga 'o Pātangata mo Houmakelikao honau ngaahi hala. Ko e 'uhinga pē eni Sea 'oku 'i ai e ngaahi halapule'anga 'e ni'ihi 'oku 'ikai ke mahino hono ngatangata'anga pea 'oku 'i ai mo e ngaahi halapule'anga 'e ni'ihi 'Eiki Sea kuo mahino ia he taimi ni 'oku lele ia 'i he 'api *private* kau ai e ngaahi hala 'i Houmakelikao pea 'oku 'ikai leva ke lava ia 'o kau 'i he polokalama tanu hala. Pea ko e kolé ia Sea pe 'e lava 'o fakalelei'i 'a e tafa'aki ko ia.

Ko e kole ke fakafoki e founga fili Fale Aleá ki he fili fakalukufua. Ko eni 'oku toe 'asi mai mo ia 'e 'Eiki Sea 'i he lipooti ko eni ko e 2019 ia. Kole ke toe hiki hake e 'inasi e vāhenga 'o e polisi fakakoló ki he ono 6 mano ki he ta'u. Ke fokotu'u ha 'apiako lautohi makehe 'a Houmakelikao ke kamata pē he kalasi 'uluaki ki he kalasi tolú pea te u tuku pē ki he Hou'eiki Pule'anga kapau te nau toki faingamālie 'o me'a mai ai, ke fokotu'u ha senitā ako 'a e Bay 'o Manumataongó ke fakahoko ai 'a e pō ako 'a e fānaú 'a ia 'oku mālohi mai e polokalama pō ako ki he vāhenga ko eni he taimi ni. Pea 'e toe vakai'i e ngaahi totongi ki hono tauhi 'o e ngaahi puha 'i uafu 'oku fu'u mamafa.

Kole ke lava 'a e ngaahi 'api ko ia ko ē 'oku 'ikai ke nofo'i ke lava ke fai ha ngāue ki ai pē ko hono fakamo'ua 'i hono li'aki kae lava ke tauhi 'a ia 'oku mei tatau eni pea mo e fiema'u na'e fakahoko 'e he Lipooti 'a Tongatapu 1. Ke tokoni 'a e Pule'anga ki hono pa'anga e nō ma'a e kakai fefine 'oku fu'u mamafa e totongi tupu 'a e ngaahi kautaha nō 'oku ngāue'aki he taimi ni. Ke fokotu'u ha sone ma'a e kāinga 'o Siesia, Houmakelikao mo Pātangata. 'Eiki Sea 'oku, ne 'i ai e tohi 'a e motu'a ni ki he *CEO* ko ia 'o e Toutai mo e 'Eiki Minisitā fekau'aki mo eni kuo 'osi fai e solova pea ke hoko ha vīsone. Fu'u mamafa e totongi taki 'o e mita vai ki he ngaahi 'api nofo'anga 'i Pātangatá kole ha tokoni ai. Ke toe hiki hake e pa'anga tokoni e polisi fakakoló 'o nima 5 mano.

'I Ma'ufanga ke fakahoko ha ngāue ke ta'ofi 'a e fai'anga inu 'i he 'aho tapú pea hiki hake mo e tautea mo'ua. 'A ia na'e lahi e ngāue 'a e ngaahi polisi fakakoló mo e Potungāue Polisi ki he tafa'aki ko eni.

'I he Bay 'o Manumataongo ke fokotu'u ha senitā ma'a e to'utupú ke fakahoko ai 'enau polokalama pō ako mo e ako fakakalisitiane. Ngaahi fiema'u faka'ekonōmika 'i Ma'ufanga ke



fokotu'u he kosilió ha sino'i pa'anga nō makehe ma'a e kakai fefiné mo falehanga. Ko e nō ko eni 'oku 'osi kamata ia Hou'eiki. Ke tokoni 'a e Pule'anga ki hono totongi 'a e taki e laini 'uhilá ki he ngaahi 'api nofo'anga fo'ou.

Mahalo ko e ngaahi fiema'u vivili ia 'Eiki Sea mei he 2019 kau hiki mai mu'a ki he Lipooti 'o e 2020 'a ia na'e fakahoko eni he 'aho 17 ki he 'aho 31 'o 'Aokosi. Ko e fo'i fakataha 'e 10 na'e fakahoko ai pea te u to'oto'o konga lalahi atu ai mo e ngaahi fiema'u vivili 'e Hou'eiki.

#### **Ngaahi fiema'u fakalukufua Tongatapu 4**

'A ia 'i he peesi 6 'oku 'asi ai e ngaahi fiema'u vivili fakalukufua 'o e Vāhenga Tongatapu 4 pea ko u tui pē 'e 'Eiki Sea 'e fe'unga pē ia ke u lave fakalukufua ki he ngaahi fiema'u vivili. 'Uluaki, kole ki he Pule'anga ke tokoni ki hono fakahiki 'a e pisinisi 'a e kasa mei he feitu'u ko ē 'oku tu'u ai 'e Hou'eiki he taimi ni. Na'e tupu eni e tokanga 'a e kāinga hili ia 'a e fakatamaki na'e hoko 'i Lapanoni 'o tukuaki'i ko e pā 'a e ngaahi kasa na'e tauhi 'o lahi 'a e uesia pea 'oku 'i ai 'a e tokanga 'a e vāhenga ko hono 'uhinga ko hono fakahoko mai kiate kimautolu ...

<009>

**Taimi:** 1411-1416

**Mateni Tapueluelu:** ... kapau 'e pā 'a e tuku'anga kasa 'e kilomita ia 'e 3 ki he ngaahi tafatafa'aki kotoa 'a ene uesia pea ko hono 'uhingá ko e 'i ai ko ē 'a e lolo na'e fai ai e fokotu'u ko 'eni.

Ko e halapule'angá na'e kau ia hono fokotu'u mai ke tanu ki he ngaahi 'apiako mo e ngaahi 'api siasi, pea mo hono tokangaekina ke tanu 'a e ngaahi hala ki Pātangata mo Houmakelikao 'oku mahino 'oku fu'u maumau ki he tu'unga 'e maumau ai e ngaahi me'alele pea na'e pau ke hū 'a e kosilio 'o fai ha tokoni fakavavevave heni 'e 'Eiki Sea.

Ko e maama halá 'oku kole mai 'a e ngaahi maama hala ki he ngaahi 'api siasí kau ai 'api Siasi Katolika 'i Halaleva. Kuo tā tu'o lahi 'eku kole ki he Poate 'Uhila ko hono 'uhingá pē Sea ko e fo'i maama ko eni 'oku tu'u ai ka 'oku mate pea ko e kolé pē ke fakafo'ou pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō ki he 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC* ko hono 'uhingá ko hono fakalelei'i mai 'a e ngaahi maama sola. Hili e toutou kole kuo 'i ai e fakalelei ki he ngaahi maama sola 'o ta'i mālie ai 'a e ngaahi maama 'i he ngaahi 'api siasi, ka na'e 'ikai ke totofu e ngaahi 'api siasi 'i he maama sola, 'oku fai ai e kole ki he ngaahi maama hala angamaheni ko ē 'oku tau pē ki he uaea 'uhila ke fakakakato ki he ngaahi 'api siasi 'oku kei hala.

Na'e 'i ai mo e fokotu'u ke tokoni e Pule'anga ki hono malu'i e mo'ui 'a e kakaí he fonua, fakapapau'i 'oku 'i ai ha tokoni ki he ngaahi mo'ui 'oku fu'u fiema'u ke fakafolau ki muli, pea na'e tupu 'a e talatalanoa ko eni 'i he *Bay* 'o Manumataongo ko e mānavasi'i 'a e kakai ki he tō ko eni 'a e KOVITI, pea kae fakapapau'i pē te tau 'inasi 'oka fai ha tokoni.

'I he peesi 7 ke tokoni e Pule'angá ki hono totongi 'o e taki e vai mei he laine lahí. Na'e lahi 'aupito Sea 'a e tokanga ki heni ko hono 'uhingá 'oku, ka 'i ai ha ni'ihi 'oku nau nofo ki ha feitu'u fo'ou, fiema'u ke nau totongi 'enautolu hono taki e vai ki he feitu'u ko ia, pea kapau leva 'oku 'ikai ke toki 'i ai ha kakai kehe ia fakafonufonu mai 'a e nofo, 'oku 'osi totongi 'e he ni'ihi ia ko eni 'a e laini vai.

Hou'eiki Pea ko e, na'e kau eni hono tālanga'i lahi 'i he polisi fakakoló ke toe hiki hake e 'inasi e vāhenga 'o e polisi fakakoló ki he 80,000 'i he ta'u.

Fekau'aki mo e fānau akó ke toe hoko atu e nō e Pule'anga, 'a e nō pēseti 1 ki he fānau ako, ako mā'olunga ke tokoni 'a e Pule'angá 'o fokotu'u ha sikolasipi ki he totongi ako 'a e fānau akó 'ikai ha ma'u'anga mo'ui, pea mahino 'oku sai 'enau ako. Ke tokoni e Pule'anga ki he vahe 'a e kau faiakó ki he fānau kalasi 1 - 6 'a e ngaahi siasí. Lahi 'aupito hono 'ohake eni lolotonga 'a e 'a'ahi, ke toe hiki hake 'a e tokoni 'a e Pule'anga ki he ngaahi 'apiako 'a e siasi Sea, pea 'oku ou fakamamafa'i atu e poini ko ia Pule'anga ko hono 'uhingá pē ko e lahi hono toutou tālanga'i pea tālanga'i fuoloa 'i he taimi 'a'ahi. Ko e tupu pē eni ia 'e Hou'eiki mei he fakakaukau ko ia 'oku pehē kapau pē kuo 'i ai ha lao *mandate* ke ako 'a e fānau 'o a'u ki he ta'u 18, pea 'oku totonu ke *mandate* foki mo tokoni 'a e Pule'anga ki ai ki he ngaahi siasi, he ko e fakafalala ke fakahoko e fo'i tu'utu'uni fakalao ko ia 'oku tō ia he uma e lou 'olive hono 2 'a e siasi,. Pea 'oku fai 'a e kole ke toe hiki 'a e tokoni ki he ngaahi siasi ke fakapapau'i pē 'oku lava 'o leleaki'i e fuka 'o e tu'utu'uni 'a e lao.

Ke fokotu'u ha 'api ako lautohi makehe 'a Houmakelikao, ko e 2 ia ne 'asi mai 2019, pea toe 'asi mai pē ia 'i he ta'u ni ke kamata 'i he kalasi 'uluaki ki he kalasi 3.

Ke fokotu'u ha fale hūfanga koe'uhí ko e tu'unga malu 'a e kakai 'o e vāhengá he ngaahi ta'u afā pea ke tokoni ki he to'u tupu 'o e Bay 'o Manumataongo, Halaleva, Fangaloto, Pātangata, Nukunukumotu ke fakahoko ai e pō ako 'a e fānau.

'Eiki Sea na'e tālanga'i lahi eni 'i he taimi na'e toki 'osi pē foki 'a e afā 'a *Gita*, pea na'e mahino 'aupito e uesia e kāinga 'i Nukunukumotu, kāinga 'i Pātangata, meimei kotoa pē ka na'e ...

<005>

**Taimi:** 1416-1421

**Mateni Tapueluelu:** ..... Kehe ange hono uesia kāinga ko ē 'i Pātangata mo Popua ko hono 'uhinga ko hono ha'okakai he vai pea na'e fetukutuku e kāinga ko eni 'o nofo 'i he ngaahi 'api siasi Siasi Māmonga 'i loto mai ki loto fonua. Ko hono 'uhinga pē 'ikai pē ke toe 'i ai ha hūfanga'anga 'i he feitu'u ko eni na'e hake pē tahi 'o lele he ngaahi lotofale, pea ko e 'uhinga ia e fakakaukau ko eni ko e puipuitu'a ia ki he talatalanoa fekau'aki mo e fale hūfanga 'oku kole mai. Kole foki ha tokoni 'a e Pule'anga ki hano hiki e vahe 'o e kau faiako koe'uhí ko e kaha'u kinautolu 'o e fonua.

Ko e tu'oku tolu ena hono fokotu'u mai he peesi tatau pē ke kamata e vahe e toulekeleka mei he ta'u 65 ko e fokotu'u mai ia kae lava ke kau atu ai ha'a e ni'ihī 'oku kei tolonga.

### **Tokanga ke fakalelei'i Lao Kelekele**

'I he peesi hono 8 ke tokoni 'a e Pule'anga ki hano fakalelei'i 'a e Lao ki he Kelekele ke fakapapau'i 'oku 'i ai ha totongi 'o e kakai fefine ke ma'u 'api 'o kapau 'e 'ikai ha 'ea he fānau koe'uhí ke 'aonga e hela 'a e mātu'a mo 'enau tō pupuha he feinga ha palepale ma'a e fāmili.

'Eiki Sea 'oku ou 'ilo pē ko e poini eni 'oku pelepelengesi ka 'oku ou tuku pē ki he Hou'eiki Pule'anga ke nau toki me'a mai pē ai 'o fai mu'a ha fakama'ala'ala mo ha tokoni ka na'e, ....ko e poini ko eni na'e ki'i fuoloa pea ki'i loloto hono tālanga'i, pea na'e kau ki ai 'a e kakai

‘ilo‘i lahi ‘i he nofo pea na‘a nau tokanga lahi ‘Eiki Sea lahi e ngaahi fāmili ‘e ni‘ihi. Tokoua ko ē tangata kimu‘a ‘ikai ha fānau tangata ai, ka kuo nau langa ‘enautolu e ngaahi fale pea ‘oku, mo e ‘ā mo e naunau. Ko e hoha‘a ‘e fēfē tōkakava ‘a e mātu‘a pea ‘oku nau tokanga mai ko e kupu ‘uluaki ‘o e Konisitūtone tau‘atāina e Tonga ki he ola e kakava mo e ola e ngāue hono nima mo ‘ene fakatupu koloa, pea ‘oku ‘i ai hono totonu ke ne paasi e koloa ko ia ki he kakai ‘oku tui mo loto totonu ke ‘ave ki ai, ka ‘i he Lao Kelekele foki ia ‘e ‘ave ‘alu ia ki he tama kehe, pea ko e ‘uhinga ia hono ‘ohake e poini ko eni ‘Eiki Sea,. F fakamuimui ke fokotu‘u ha sone ma‘ae kāinga ‘o Siesia, Pātangata mo Houmakelikao. *Again*, ‘a ia na‘e ‘osi fakahoko e tohi ia e motu‘a ni ki he Potungāue Toutai pea ‘oku ou tui pē Sea ‘e fai e ngāue ki ai he ‘oku ou ‘osi tali ange ‘a e tohi ko ia ki he motu‘a ni.

### **Kole ke fakatokanga‘i fu‘u mamafa totongi taki mita vai fo‘ou**

‘I he peesi 9, kole ke fakatokanga‘i he Pule‘anga ‘oku fu‘u mamafa e totongi taki ‘o e mita vai ki he ngaahi ‘api nofo‘anga, lahi ‘aupito hono ‘ohake eni ‘e he kāinga ‘i Popua mo Pātangata ‘Eiki Sea. Ko e polisi fakakolo ko e kātoa e vāhenga ke toe hiki hake ‘a e pa‘anga tokoni e polisi fakakolo ki he 8 mano. Ko e malu ko ia ‘o e kolo ‘i Ma‘ufanga na‘e fai e kole ke fakahoko ha ngāue ngāue ke ta‘ofi ‘a e fai‘anga inu ‘i he ‘api ‘aho tapu pea ‘e hiki hake mo e tautea mo‘ua ki he pa‘anga ‘e 500. ‘A ia ko e tu‘o ua 2 eni ‘ene ‘asi mai he lipooti ‘Eiki Sea. Ko e ‘ohake pē ia ‘i he ngaahi fakataha‘anga ‘i Ma‘ufanga. Ko e ngaahi tangikē vai kotoa pē e ngaahi vāhenga. Na‘e fai e tautapa ke ‘uluaki fakatokanga‘i ‘a e kau faingata‘a‘ia mo e kau uitou he tufa tangikē vai pea ‘oku ou tui pē ‘Eiki Sea *criteria* pē ia ‘oku ngāue‘aki he Pule‘anga. Ko e fale hūfanga na‘e toe fai mo e kole ke tokoni ‘a e Pule‘anga ki hano langa ha fale hūfanga ma‘a e kolo koe‘uhí ke nau unga ki ai he faha‘i ta‘u afā pea fakahoko ai pē mo e pō ako ‘a e fānau.

### **Fokotu‘u ki he Pule‘anga ke fai ha tu‘utu‘uni ki he ngaahi koloa ‘oku mole**

‘Eiki Sea ‘i he peesi 10. ‘Oua te mou toka Hou‘eiki mei ‘osi e motu‘a ni, peesi 10 ko e kole mai eni ia ke fokotu‘u he Pule‘anga ha ngaahi tu‘utu‘uni ki he ngaahi koloa ‘oku mamafa ange he taimi ‘oku nounou ai ‘a e koloa ‘i Tonga ni Sea. Hangehangē ko e ‘uhinga eni mahalo ke tokanga‘i, ko ‘ene nounou pē ha koloa ‘oku hiki ‘a hono mahu‘inga ‘ona pea ko e tautapa mai ia ki ai ki he Potungāue Leipa.

### **Fokotu‘u ke fakakaukaua Pule‘anga ke fokotu‘u ha vāhenga ma‘a e kau uitou**

‘I he peesi 10 ai pē ne ‘i ai e kole ki he Pule‘anga ke fakakaukaua ke fokotu‘u ha vāhenga ma‘a e kau uitou. Kole ke kamata ai pē ‘a e vāhenga mālōlō ‘i he ta‘u 65...

<007>

**Taimi:** 1421-1426

**Mateni Tapueluelu** : ... pea na'e ai foki mo e kole Sea fekau'aki pea mo e ngaahi laiseni 'oku fa'a kole mei he Pule'angá ko hono fakamo'oni'i ha tu'unga ako 'o ha taha ko e fokotu'u maí 'oku mamafa, 'oku fu'u mamafa pea na'e fai ai e kole ko ena 'oku hā he peesi 10 *item* fika 2 fakamuimuí. Pea 'oku pehē pē 'Eiki Sea, ko u tui ko e meimei fakaluūkufua ia Sea mahalo 'oku kamata pē ke ongo atu ki he Hou'eiki. Ko e toenga ia kimuí ko hono veteki fakafo'ikolo ia e ngaahi fiema'ú 'a ia 'oku fakamā'opo'opo ia ki he fiema'u fakalūkufua 'a eni na'a ku hanga ko ē 'o lau atú 'e Hou'eiki. Pea ko u tui 'Eiki Sea ko e to'oto'o kongalalahi ia 'o e ngaahi fiema'u vivili kuo fakahoko mai 'e he kāingá. Pea kuo u to'o pē e faingamālie ko eni 'Eiki Sea ke u

fakamālō ki he 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Tongatapu 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'i he'ene me'a mai 'o kau 'i he 'a'ahi 'a e motu'á ni, pea kau ai pea mo 'ene ngaahi tokoni ki he vāhengá pea mo e nō ko ia 'a e kakai fefiné. 'Oku ou fakamālō ki ai, 'i he ngāue pea mo e pou pou mo e fepou pou aki ke ngāue fakataha 'Eiki Sea. Ka ko e tūkunga fakalūkufua ia e Lipooti 'o e 2019/2020 mei Tongatapu 4 'Eiki Sea, pea kapau 'e 'i ai ha ngaahi fehu'i 'e fiefia pē 'a e motu'á ni ke tokoni atu. Mālō 'aupito 'Eiki Sea.

**Sea Komiti Kakato** : Mālō 'aupito Fakafofonga.

**'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o**: Sea ka u ki'i ...

**Sea Komiti Kakato**: Me'a mai 'Eiki Minisitā Le'ole'o.

### **Tali Pule'anga ki he fokotu'u ke nau faitu'utu'uni ki he hiki e totongi koloa**

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki Lao Le'ole'o** : Tapu mo e 'Eiki Sea e Hou'eiki, Komiti Kakato mo e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki 'o e Komiti Kakatō. 'Eiki Sea ko 'eku fie lave pē 'aku ia ki he konga 'o e lipooti na'e fokotu'u mai ke tokanga'i e mahu'inga ko ia ē ngaahi koloá 'oku hiki he taimi 'oku nounou aí. 'Oku malu'i e founa ko iá 'e he *Consumer Protection* pē ko hono malu'i ko ē 'o e tangata fakataú ka ko e me'a ke mahino pē ki he kakaí, ko 'ene hoko 'a e me'a pehē pea 'omai 'a e lāunga 'ikai ke lava ke si'i kikite 'a e fānau ngāué. 'Oku ai pē 'a e va'a makehe ke nau mateuteu ki he ngāue ki he me'a ko iá. Ka 'oku maau pē ia 'oku tapu ia 'i he laó ke hiki e mahu'inga 'o e koloá 'i he taimi ko ē 'oku nounou aí. Ko ia pē Sea mālō.

**Sea Komiti Kakato** : Mālō 'Eiki Minisitā.

**Mateni Tapueluelu** : Sea ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā 'i he 'omai 'a e fakama'ala'ala ko iá, pea fakakau atu pē mu'a Sea na'e kau ai 'a e palopalema ko ení. 'Oku 'i ai e ngaahi kongokonga misini 'oku fa'a *order* mai mei muli ko e *spare parts* pea 'oku 'ohake 'i he fakatahá 'oku nau pehē, pa'anga 'e 49 'i muli, ko e tau mai ko ia ē ki Tongá ni 300 tupu. Ko e anga ia e ki'i kole maí pē na'a lava 'o fakakau mo ia 'i he *Competent Authority* he Fakataha Tokoni mālō Sea.

**Sea Komiti Kakato** : Mālō. 'Eiki Minisitā.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki Lao Le'ole'o** : Kātaki pē, ko e lolotonga ní 'oku te'eki ai ke kau 'a e me'a ia ko iá he laó ke pule'i 'e he potungāue 'a e mahu'inga ko ē *spare parts*. 'A ia kapau 'oku ai ha mahu'inga ia ko e me'a pē ia 'a e tokotaha fakataú mo e tokotaha ko ia 'oku ne *order* maí. Ko e ngaahi koloa kehé pē kapau 'oku 'uhinga 'ene hiki 'a e mahu'inga 'o e koloá ko ha'ane nounou, 'oku ai e mafai ia 'a e Ppotungāue ke ta'ofi 'a e tokotaha ko iá mei he founa ko iá 'oku tapu ia he laó, ka ko e me'a ko ē ki he mahu'inga e koloá 'oku 'ikai kau e kongokongá ia he *spare parts* 'i he lao ko ē ke pule'i e totongi. Mālō 'Eiki Sea.

**Sea Komiti Kakato** : Mālō. Ko e Minisitā Minisitā Mo'ui Ngoue pē ke fakatokanga'i 'e he Minisitā Ako pea mo e Minisitā Fonuá pehē ki he Minisitā e Ngaahi Pisinisi e ngaahi fokotu'u mo e kole 'oku fai mei he lipooti ko eni 'a e 'uhilá, kekelé mo e ako. Mālō, me'a mai Minisitā.

## **Tali Pule'anga ki he fiema'u ke malu'i mo'ui 'a e kakai & polokalama 'ave fakafalemahaki**

**'Eiki Minisita Mo'ui** : Tapu pea mo e Feitu'una Sea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō kae 'atā kiate au ke fakahoko atu ha ki'i fakamatala ko e 'uhingá ko e kongá 'o e lipootí peesi hono 6. 'Uluakí fakamālō ki he Fakafofongá 'i he lipooti faka'ofa'ofa ko ení. 'I he peesi 6 'oku pehē, malu'i 'a e mo'ui 'a e kakai. Ke tokoni e Pule'angá ki hano malu'i 'a e ...

<008>

**Taimi:** 1426-1431

**'Eiki Minisitā Mo'ui:** ... mo'ui 'a e kakai e fonua pē fakapapau'i 'oku 'i ai ha tokoni ki he ngaahi mo'ui 'oku fu'u fiema'u ke fakafolau ki muli. Sea 'oku lolotonga 'i ai foki e polokalama fakafolau ki muli 'a e Potungāue Mo'ui 'a ia ki Nu'usila pea 'oku 'i ai e fengāue'aki mo *India* pea mo *Hawaii* tupunga ko e 'uhinga ko e KOVITI-19 ko e halanga fakafolau pē ki muli ki he tokoni ki he mo'ui ko Nu'usila pea 'oku 'i ai pē Komiti 'a e Potungāue Mo'ui 'oku ne siofi e faka'auliliki ko e tokoni ko ia kae fakapapau'i foki pea mo ha falemahaki mo ha kau ngāue te nau hanga 'o 'ave pē te nau tokangaekina e tokotahá he taimi 'oku *refer* atu ai ki Nu'usila pē 'i he taimi ni. 'Oku 'i ai e 'ū polokalama *referral* ki tu'apule'anga ki Nu'usila 'oku 'ikai ke malava ia 'o fakahoko ko hono 'uhinga pē ko e tu'unga 'o e fokoutua mo e tu'unga 'o e kau ngāue mo e tu'unga 'o Nu'usila ka 'oku kei fakahoko pē 'a e polokalama ko eni 'oku 'ave atu 'a hotau kakai ki Nu'usila 'i he lolotonga ni 'i he polokalama ko eni ka ko Nu'usila pē 'oku 'ikai ke toe lava e fakafolau ki *India* kae 'uma'ā 'a *Hawaii* mālō 'aupito.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō Minisitā Mo'ui.

**Lord Tu'iha'angana:** Sea.

**Sea Komiti Kakato:** Me'a mai 'Eiki Nōpele.

## **Tokanga 'ikai ha la'itā ke fakahū mai Lipooti 'A'ahi Tongatapu 4**

**Lord Tu'iha'angana:** Tapu mo e Feitu'una pea tapu mo e Hou'eiki Komiti Kakato fakamālō pē ki he Fakafofonga he lipooti ko eni fakahū mai ki he Fale Alea 2019 kae 'uma'ā e 2020, kau eni he lipooti mā'opo'opo mo faka'ofa'ofa tau fanongo ki he, ka ko u hanga pē ki he lipooti kau eni he ki'i lipooti faka'ofa mo'oni Sea hono fōtunga mo hono, mo loto ko ē tukukehe kakano. Ka ko u 'eke e me'a pē Fakafofonga na'e 'ikai ke 'i ai ha'o ki'i me'afaitā ke ke 'ai mai ha'amou ki'i la'itā 'o hangē ko e ngaahi fu'u 'otu lipooti ko ē 'a e ngaahi fu'u 'alapama tā ko eni he 'ū me'a 'uhinga ke 'ai pē pea ki'i faitaa'i mai ha ki'i la'i tā ke me'a atu e Hou'eiki ki he fofonga ho kāinga pē 'oku nau fofonga fiefia mai pē 'oku nau fofonga mamahi hala ha ki'i la'itā 'e taha hē Sea 'i he ki'i lipooti pea 'oku hangē ko ē 'oku ngali faka'ofa' ka 'oku 'ikai pea 'e lava pē ke tokoni atu e ki'i pa'anga ko eni 'a e motu'a ni ke me'a ke 'oatu ha'o ki'i me'afaitā he ta'u kaha'u ke ke faitā mai 'aki ho lipooti mālō Sea.

**Mateni Tapueluelu:** Sea, ko e me'a ia ē 'oku toki 'ilonga fisifisimu'a ai e natula taki e Hou'eiki Nōpele. Te nau vave ke fai e tokoni pea kuo fai e lea fakamaatoato na'e mālō mu'a 'Eiki Nōpele ko e motu'a ni ... foki hala ha me'afaitā pea na'e ō ange pē 'a e me'a ange pē Kalaké me'a ange pē mo e kau ngāue 'i ai pē foki e ongo kalake 'e 2 'a e Fale Alea na'a na

muimui holo he motu'a ni, tohitohi pē, ko e lipooti pē ko e tohitohi pē mou me'a pē moutolu Hou'eiki 2019, 2020 tatau pē ko e fiema'u vivili pē 'oku lava tohi mai. 'Amusia foki 'a Tongatapu 2 'oku lahi nau 'ū me'angāue komipiuta 'initāneti 'alu mo e fanga fu'u misini kehekehe 'oku 'ikai ke tau hanga 'ilo ka ko u fakamālō atu ki he Feitu'una 'Eiki Nōpele ho laumālie lelei 'o 'omai ha ki'i tokoni ke 'ai ha ki'i me'afaitā ke faitaa'i mai e kāinga ka ko e fakataha ko eni na'e fakahoko ko ē mo e kāinga 'o Popua na'e me'a ange ai e 'Eiki Nōpele ...

**'Eiki Palēmia:** Sea ka u ki'i tokoni mu'a ki he Fakafofonga.

**Mateni Tapueluelu:** Pea ko e me'afaitā fo'ou ē 'e taha fakamālō atu Sea ki he Palēmia.

**'Eiki Palēmia:** Sea ko e ki'i telefoni ko eni 'a e ki'i telefoni ko eni 'e Sea, mahalo 'oku ki'i mōtolo hifo eni ia ki lalo hifo 'i he mōtolo ko ia 'a e Fakafofonga ma'u lelei pē e tā ia ai 'ai 'aki pē 'ene me'a. Mālō Sea.

**Sea Komiti Kakato:** 'Eiki Palēmia ko e me'afaitā totonu 'oku fiema'u 'e he Fakafofonga na'a te hiki atu kita e telefoni pea pehē te te *Facebook* kapekape pea taa'i kita ia ha taha ai.

**Mateni Tapueluelu:** Fakamālō atu Sea ki he 'Eiki Palēmia ...

**Sea Komiti Kakato:** Tau tokanga ki he'etau ngaahi ngāue me'a mai Fakafofonga.

**Mateni Tapueluelu:** Fakamālō ko ē ko e telefoni fo'ou ē 'e taha 'oku ma'u mo ia mei he 'Eiki Palēmia Sea. Pea 'oku 'i ai 'a e tokanga Sea he 'oku 'i ai e ni'ihī 'oku nau *live* nautolu ki muli he taimi 'oku fai ai 'a e fakataha.

**Sea Komiti Kakato:** Fakafofonga 'oku faka'ofa'ofa e teunga ho'o kau polisi ka ko e fo'i valu 8 mano kapau 'e 'unu mo ia ia 'e toe faka'ofa'ofa ange, ho'omo teunga ko eni mo e Sea 'o e Fale Alea mo e polisi fakakoló.

**Mateni Tapueluelu:** Ko ia. Ko e feinga ke totongi e me'a ko ia Sea.

**Sea Komiti Kakato:** Fakafeta'i.

**Mateni Tapueluelu:** Mālō Sea.

**'Eiki Minisitā Ngoue:** Sea, ki'i faingamālie ke u, ko u tu'u pē au ko 'eku fakamālō pē au ki he Fakafofonga mālō e fai e ngāue. Fiefia ki he'ene lipooti ko e ngaahi lipooti kuo 'alu eni ia e taimi ke toe mahino ange ki he kau Fakafofonga mahalo kuo pāhia pē kakai ia he ō atu mo e me'a tatau he ta'u ki he ta'u ki he ta'u. Pea kuo fakakaukau e kakai ke 'omai pē ngaahi me'a pau 'oku taha pē 'i hekoe 'uhi ke ...

<009>

**Taimi:** 1431-1436

**'Eiki Minisitā Ngoue:** ... fai e fakatangitangi mai ki he Pule'angá ke fai ha ngāue ki ai. 'Oku 'i ai pē me'a 'oku ou fakamālō ki he Fakafofonga ni, koe'uhi ko 'eku hū atu ki he potungāue na'e 'ikai foki ke tui 'a e ni'ihī he kolo ko eni ke 'ai e sone. Pea na'e feinga mo Pangaimotu ke 'i ai 'enau sone, ka koe'uhí ko e fakakaukau na'e 'oatu fakalūkufua ki he kolo pea 'ikai ke

lava 'o si'i 'ai meo e sone 'o Pangaimotu. Ka koe'uhí kuo me'a mai 'e ha e Fakafofonga, pea koe'uhí ko e tafa'aki ia 'amautolu ko u fakamālō atu Fakafofonga, he 'oku mau tui 'oku totonu ke 'i ai ha feitu'u pule'i makehe, pea 'oku 'i ai pē mo e feitu'u 'e lava pē ia 'o pule'i pē ia he kosilio 'o e kolo, pea nau lava pē nautolu 'o toutai pē mei ai, kae lava ke longomo'ui. 'Alu foki 'alu foki ke liliu he taimi ni 'a e 'ea, pea ko e anga e feliuliuaki e māmani, fu'u me'a fakamāmani lahi ia, pea 'oku kamata leva ke uesia e 'ū me'a mo'ui 'i tahi,. Na'e 'i ai pē ongo 'Eiki Minisitā 'e 2 'i he tēpile ko ē tafa'aki e toutai pea mo e ngoue 'Eiki Sea.

'Eiki Sea 'oku 'i ai pē ki'i me'a 'oku ou fie fehu'ia atu pē ki he Fakafofongá ko e kongá 'i he peesi 12, 'oku pehē 'e he ni'ihí mei Ma'ufanga ko e fale ngāue *Cabella* 'oku efua pea 'oku uesia he 'ātakai pea mo e sima vai. 'Oku 'ikai foki ke mea'i 'e he Fale ni ia pē ko fē 'a e me'a ko ia 'a e kautaha ko ia 'a e *Cabella*, ko e hā koā 'enau me'a 'oku fai 'i he feitu'u ko ia. Ka, 'oku totonu pē ke 'omai angé hano fakamatala fakalelei ko e hā koā e 'uhinga 'a e ni'ihí ko ení 'o fekau'aki pea mo e 'elia ko eni.

### **Tali Pule'anga ki he me'a ko e fakataka puaka**

Ko e me'a 'e taha 'Eiki Sea 'oku ou ki'i fakatokanga'i heni he'ene lipooti, fekau'aki mo e me'a ko eni ko e fanga puaka, mō'oni e mo'oni. 'I, 'i he 'a'ahi ko ē na'e fai 'e he 'Eiki Palēmia koe'uhí ko e me'a 'a e 'Eiki Palēmia ki he fie a'u ki he kakai kotoa, 'i ai 'a e fine'eiki na'a ne lipooti hake 'i Fōfō'anga 'i he fale ai, 'i ai e 'api ia 'oku nau fanga puaka, ko e kau me'a 'oku ōmai mei motu hūfanga 'i he fakatapu. F, fanga puaka 'i he kaungā'api 'o e fine'eiki ko e uitou pea ko e taimi ko ē 'oku lea atu ia ki he 'api 'oku hangē ka si'i, 'i he ta, ilifia pea ne pehē ke tuku, pea na'e a'u e potungāue ki ai 'o vakai'i, pea ko e potungāue tu'utu'uni pē ke ngaahi ke taau mo fe'unga e mo e anga e nofo 'a e me'a ko eni fakakolo. Ka 'oku uesia kotoa kotoa e ngaahi nofo he kolo ni 'a Nuku'alofa ni kātoa 'i he me'a ko eni ko e puaka. Ka 'oku mālie'ia foki ko e talamai ke fa'u ha lao ki he puaka.

### **Tui totonu ke fa'o Lao ki he tokotaha tauhi puaka koe'uhi ko e fakataka puaka**

Hou'eiki, 'oku ou pehē ke tau fa'u ha lao ki he tokotaha 'oku ne tauhi e puaka, tuku e puaka he'ikai ke mahino ki ai e lao ia, he ko e monumanu hūfanga 'i he fakatapu. Mou me'a ki he me'a ko ē na'e fai 'i Feletoa, mea'i lelei eni 'e he Fakafofonga ka ko e Minisitā ia 'o e Ngaahi Ngāue Iiki 'i he taimi ni, fa'u pē 'enau lao fakakolo 'anautolu fekau'aki mo e fanga puaka pea 'oku lolotonga tu'uloto 'omai ia 'o hoko ko e lao 'o e ngaahi kolo 'o kāsete'i 'i he Pule'anga. Ko 'eku 'oatu pē fakakaukau kapau mahalo 'i he taimi ko ē fu'u kei si'i pē foki 'a e Fakafofonga 'i he taimi ko ia, he 'omi ko eni ne me'a mai ia 'o pehē 'oku ma to'u, 'ikai, 'oku ou fu'u lahi mama'o au ia ai, ko e talanoa eni ia he ngaahi ta'u mai ia ko ē. Ka 'oku totonu ke mea'i 'e he kau Fakafofonga 'oku malava pē ke fa'u e lao ia fakakolo pea hoko ia ko e tu'utu'uni e kolo pea tokoni leva mo e 'Eiki Nōpele 'o e kolo, koe'uhi ko e monumani ko eni.

'I ai e ki'i tama ko hoku kaungā tangata 'i Ma'ufanga, fuoloa ta'u 'eku fepulingaki mo e ki'i tama ko eni 'oku ou kumi pē ka 'oku ou fanongo pē 'oku 'i ai ene 'ā puaka 'oku tu'u 'i loto Ma'ufanga, ofi atu pē ki he feitu'u ko eni ko eni ē 'o e ta'o mā ko eni 'a e kau Sitani Mafi, ka 'oku ou kei kumi holo e ki'i tama ko eni ko u fie a'u ke u 'alu 'o sio he 'oku ou fanongo ai ko e fu'u fanga puaka tokolahi.

Ko Pātangata ko e me'a mālie hono hiki 'a e tu'unga veve hūfanga 'i he fakatapu ki he 'elia ka ko e fanga puaka tokolahi faufaua 'a Pātangata 'i he taimi ko ē, ōatu ko ē 'o lingi veve ka te

sio he faka'ofa'ofa 'a e fu'u fanga puaka. Ka 'oku totonu pē ke fai hano tokangaekina, mo'oni 'aupito e Fakafofonga.

Ko e faka'osi ko u vakai hifo ki he pehē 'e Fakafofonga Ma'ufanga, kole ki he Pule'angá ke fakasi'isi'i e fakatau me'alele fo'ou kae fakahaofi ha silini ki he faingata'a fakamāmani lahi ko e mahaki Kolona. Hou'eiki ko e ...

<005>

**Taimi:** 1436-1441

**'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai:** ... 'ū me'alele ko eni ē 'oku mau loloto heka holo ai ko e fu'u me'alele kumi he Pule'anga 'aneafi. K, kumi me'alele lahi ia pea 'oku te'eki ke fai ha kumi me'alele ia, pea kapau 'oku fai ha kumi me'alele 'oku totonu ke kumi e me'alele e Potungāue Mo'ui mo e kau polisi. Ko nautolu 'oku totonu ke 'ai ha'anau me'alele lelei 'i he tu'unga faingata'a he taimi ni. Ka 'i he taimi ni 'oku 'ai pē au koe'uhí ke mea'i he kakai 'o e fonua na'a mahamahalo nautolu 'oku ou kumi me'alele, 'a engaahi fu'u veeni 'oku ou ha'u 'o heka ai masi'i fakapōpō'uli 'ikai pē ke lava ha taha ia 'o sio mai mei tu'a kia au.

**Sea Komiti Kakato:** 'Eiki Minisitā 'oku ke maumau'i e lao ko ē na'e paasi 'a e fakapōpō'uli.

**'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai:** Ko e 'uhinga ia kimu'a kapau ko e kimu'a 'oku 'osi 'i ai e ni'ihī ia mahalo 'oku toe nau hanga nautolu 'o 'ai fakapōpō'uli ange. F ia faingata'a ia e polisi ia ke toe sio atu mai pēpe ko hai koā 'oku heka mai 'i loto. Ko e fu'u veeni ia ko eni ia ko e tafa'aki na'e 'osi *tint* pē ia he kau Minisitā lelei he 'aho 'aneafi, pea 'oku ou toe lele mai mo au 'o heka ai me'a ifo mo'oni ko 'ete tangutangutu'i loto Sea. T taimi ko ē na'a ku nofo ai 'o fakasio ko fē koā e me'alele 'a e Minisitā Polisi fē 'a e me'alele 'a e Minisitā Ngoue mo e Toutai fē 'a e me'alele, 'aho ni kuo mahino kiate au ko fē 'a e me'alele ē 'a e Minisitā Polisi ē, me'alele ē 'a e Minisitā Ngoue 'i he poto 'a e kau Minisitā 'aho 'aneafi 'o 'ai 'o fakapōpō'uli 'a enau ngaahi fu'u me'alele. K ko ia eni 'oku ou lolotonga fokoutua ai 'Eiki Sea, me'a ifo mo'oni mo hono *air con* Sea kehe 'aupito 'aupito. Ko e ngata he Minisitā Mo'ui faka'ofa atu 'ena e ki'i veeni faka'ofa 'aupito 'aupito tapu pea mo e Minisitā Toutai na'e te'eki ai 'ikai pē ke heka ia he veeni ko eni 'oku ou heka ai, Minisitā Toutai ko eni Fakafofonga. Na'e 'i ai ko e ki'i kā, ka na'a ku 'ilo lelei pē 'e au 'ene ki'i kā 'ene fa'a me'a holo. 'Oku ou kole atu ki he kakai 'o e fonua mou fakamolemole 'oku 'ikai ke fai ha kumi me'alele fo'ou. Me'a ia 'au Fakafofonga pea ke me'a atu kia he, ... mou fakamolemole 'oku 'ikai ha me'a pehē pea 'oku ifo leva 'a e 'a'ahi mou foki mai si'i me'a fakafiefia fetokoni'aki 'a e ngāue pē ko e hiki mai ē faka'uli pepa ka ko u 'ai pē au Sea koe'uhí ke fakatokanga'i ia ka ko u pehē ke tau tali. Ko e faito'o konatapu mo'oni 'aupito. Ko e Fakafofonga ko ē mo au 'oku ma pou pou mo hono teke e me'a ko eni. Fakafofonga hā ho founa na'a ke ngāue'aki hono tau'i e faito'o konatapu 'oku fū au hono feinga'i ha founa.

**Mateni Tapueluelu:** Sea ka u ki'i tokoni pē 'Eiki Minisitā.

**'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai:** 'Ikai ko u 'ai pē au ko u fehu'i pē au ki ai mālō Sea.

**Mateni Tapueluelu:** Nounou 'aupito pē. 'Eiki Minisitā 'oku ke mea'i. Ko e 'uhinga ia na'e fekau ai e motu'a ni ke fakapōpō'uli ko ē 'eku me'alele ko e fuhu ko ē ki he faito'o konatapu 'o ha'u ai e fakamanamana ki he motu'a ni pea ko e tu'utu'u ni pē ia na'e 'omai *tint* e me'alele



pea 'oua 'e tangutu ha faitu'u pē 'e taha pau pea fakamahafu au 'ekui e kau faka'uli. Ko ia ko u pehē kuo paasi atu e pulu kia moutolu fo'i fekau tatau pē. Mālō Sea.

**'Eiki Minisitā Ngoue:** Sea ko u mālie'ia he Fakafofonga taimi 'oku te ngāue ma'a e kakai sio ma'a e kakai, tau'olunga ma'a e kakai hūfanga he fakatapu 'oua toe toitoi. Tukuphifo e sio'ata ki lalo ke me'a atu e kakai ko koe eni, 'ikai ke 'i ai ha kakai ia 'e pehē. Ko u lele atu 'o muimui he Palēmia 'e taha he ō ki me'a ki he, me'a ki he'a e UN 'eku nofo pē 'o sio ki hono fakafe'ao 'o ha Palēmia. Tukuphifo kotoa e 'ū me'a ki lalo pea 'oku fiu mautolu hono fakasio ko fē koā e Palēmia ko ē 'oku 'i he me'alele. Ko e me'a pē 'oku mau sio ko e ngaahi fu'u me'afana 'oku 'asi mai kitu'a, ka 'oku 'i lalo kotoa pē sio'ata ia. 'Oku 'i ai pē kau tangata tatau he me'alele kai kehe ko e founa ia 'a 'Amelika ia Sea 'omi hotau fonua ko eni Hou'eiki 'oua 'e ilifia. Tukuphifo e mata, ko ena ko eni ena ko u tukuhifo pē 'e au e matapā fakamokomoko atu he ngaahi fu'u me'alele ko eni 'oku lolotonga ngāue'aki he taimi ni. Ka kiate au 'oku 'ikai ke u tui ki he founa ko ia, ka ko 'eku kole pē 'a'aku ko e hā e founa 'e toe lava 'o tau'i'aki e me'a ko eni 'io Sea he 'oku 'alu ke toe kovi ange pea nau toe poto ange nautolu 'Eiki Sea ka 'oku tau faka'amu pē ke 'i ai ha fonua.

**Siaosi Pohiva:** Sea fakamolemole ka u toe ki'i tokoni atu ki he 'Eiki Minisitā,.

**Sea Komiti Kakato:** 'Io.

**Siaosi Pohiva:** Ko u tui Sea 'oku hanga 'e he 'Ene 'Afió mo e Fale 'o e Tu'i 'o 'omai e sīpinga lelei ke muimui ki ai e kau Minisitā mo e hou'eiki 'o e fonua. Mou me'a ange ki he me'alele 'oku hā'ele holo ai e Tu'i maama lelei pē ke sio atu e kakai fe'iloaki mo ia...

<007>

**Taimi:** 1441-1446

**Siaosi Pohiva :** ... nau Haú. Kimu'a atu ko hotau kau Ha'a Tu'i hení na'e tuku pē ki lalo e sio'atá, lava o fe'iloaki mo hono kakaí. Ko e hā e me'a 'oku 'ai ke toe fakapulipuli holo Sea he me'alele 'a e kau Minisitā. Mālō.

**'Eiki Minisitā Ngoue :** Sea mo'oni pē Fakafofongá ia, pea tapu ange pē mo 'Ene 'Afió fu'u fiema'u pē ia 'e he kakaí ke nau vakai ki honau Tu'í. Na'e tonu ke ke 'eke ki fa'itoka ko ia na'a nee tu'utu'uni ki he kautama ko ení, ke 'ai 'o fakapōpō'uli e ngaahi fu'u me'alelé.

**Sea Komiti Kakato :** Mālō fe'unga e feme'a'akí ia he me'a ko ení.

**'Eiki Minisitā Ngoue :** Ko e 'uhinga ia ko ē 'oku 'uhinga ki ai 'a e Fakafofonga Fika ..

**Tali Pule'anga ki he fu'u mamafa ki he hoko e vai mo e ngaahi fiema'u kehe**

**'Eiki Minisitā Pa'anga :** Sea ke u ki'i tokoni pē ki he 'Eiki Minisitā. Tapu pea mo e Seá tapu pea mo e Falé 'Eiki Sea. Fakamālō ki he Fakafofongá he'ene lipooti faka'ofó'ofa ko ení Sea. Mahino lahi mai 'a e ngaahi fiema'ú. 'Uluakí ko e tokoni ki he hoko e vaí, ko e uá ko e maama hala, tolú ko e 'uhila mo e ngaahi me'a pehē. 'Oku fai pē ki ai e ngāue 'a e Pule'angá 'Eiki Sea. Ko e *issue* foki ko eni ki he hokó tatau pē 'i he 'uhilá mo e vaí. Kapau ko e 'api ko ē 'oku 'api fo'ou ko e fakamole ko ē ki he taki ko ē 'uhilá ki ai pe ko e vaí 'oku fai pē ia 'e he tokotaha ko ia ē 'oku ne fiema'ú. Neongo ko e hili ha ngaahi taimi mei ai kuo 'alu atu e nofó ia pea mo e kakaí 'o nofo ai, te nau toki piki hake pē ki he laine lahi ko iá 'o tatau pē ki he vaí mo e 'uhilá,

ka ko e fakamolé ia na'e fai 'e he tokotaha ko ia na'e 'uluaki hiki ki he feitu'u ko iá. 'Ikai ko ha *issue* fo'ou eni Sea, ko u tui ko e ta'u 'e 5 ko ení na'e 'osi fai 'a e talanoa ki he *issue* ko eni, pea ko eni 'oku kei tolonga mai pē 'Eiki Sea. Ka 'oku ou kole atu ke tukumai ke fai ha ngāue ki ai, ke lava 'o fai ha fengāue'aki ke tokoni ki he kakaí.

Ko e maamá Sea, ko e patiseti ko ē ki he 'ū fo'i maamá 'oku fai fakata'u. Pea 'oku lolotonga *order* e 'ū maamá he taimí ni ki he ta'u fakapa'anga ko ení. Pea 'oku ko hono tokanga'i 'o e 'ū maamá 'Eiki Sea 'oku fakalūkufua pē ia, fengāue'aki mo e Potungāue 'Uhilá pea mo Falepa'anga, fai e ngaahi savea pea 'oku kau e ngaahi 'elia ko ia 'oku fakataha'anga e kakaí he 'ū 'elia 'oku tokangaekina. 'A e falelotú, 'apiako, ngaahi feitu'u fakataha'anga pea toki hokohoko hifo ai. 'A ia ko e maama ko ení 'e toki tau mai ia 'i he māhina katu'ú, pea 'e toki fai e ngāue. 'Ikai ko e Vāhenga 4 pē ia he ko e 'uhingá eni ia 'oku kātoa ki ai 'a Tongá ni 'a hono fai holo ko ē hono fakakakato e ngāue ko eni. Pea kKo u fokotu'u atu Sea ke tau tali 'etautolu e lipooti ko ení ka tau hoko atu,. Mālō.

**Sea Komiti Kakato** : Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā hono fakatokanga'i e lipooti 'a e Fakafofonga Fika 4 pea 'oku ou lave'i ko e lipooti lelei 'aupito eni. Peesí fokotu'u ai 'a e sila 'o e Pule'anga Tongá pea hangē ko e ngaahi tā ko eni 'oku fiema'ú, 'oku 'i ai e ki'i fokotu'unga maka, 'oku 'i ai e *hangar* mala'e vakapuna, ngaahi feitu'u ia ke mama'o mei ai e kau Fakafofonga 'oku 'ikai ke tau lave'i ha me'a he ngaahi ngaue'anga ko iá. Ko e lipooti lelei 'aupito eni hangē ko 'ene kaveinga ngāué, ko e fe'inasi'aki mo e kakaí. Ko e fai hono toe tālanga'i e fekau'aki e Pule'angá pea mo e .... kau e Fakafofonga Nōpele he 'a'ahi ko eni ki he ...*hangar*.

### **Tokanga ki he uesia ngaahi 'api nofo'anga he palopalema 'o e efu & ngaahi ngāue langa fakalalakaka kakai fefine**

**Lord Tu'ivakanō** : Tapu pea mo e Feitu'una Sea. Kimu'a pē pea toki pāloti'i e lipooti 'a e Fakafofongá. Sea ko e tñaki atu pē koe'uhí na'a ku kau he 'a'ahi ko ení. Ka ko e, mahalo ko e tokoni pē ki hení na'e 'ohake 'a e taha 'o e ngaahi palopalema ko e lāunga ki he efú. 'A ia 'oku mahino ko e pisinisi ko ení pea ko e, mahalo ko e me'a ko eni 'a e *Cabella* 'uhí 'oku fai 'a e ngaahi sima. Ka koe'uhi pē ko 'etau Lao Kelekelé mahalo na'a ko ha me'a pē ke vakai'i ki he Potungāue Leipa. Koe'uhi ko e ngaahi 'api *residential area* pē ko e ngaahi 'api nofo'angá ke fakakaukau'i lelei pē 'e he Pule'angá ke 'oua 'e fai ha ngaahi ngāue *heavy industry* ki he ngaahi feitu'u ko ia 'oku ai ai e nofó, koe'uhi he ko u tui ko e me'a ia 'e taha ke lava ke solova ai 'a e ngaahi palopalema ko iá. Ka koe'uhi he 'oku tau'atāina pē Tongá ki hono kekele ki he'ene lisi, pē ko 'ene hā 'ene me'a 'oku fiema'u ke fokotu'u ki ai. Ka 'i he taimi tatau pē ko e lao pē 'e lava ke solova 'a e ngaahi me'a ko ení.

**'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o** : Mahalo Sea ko e Lao ko ia ē 'o e *PUMA* 'oku 'i he malumalu pē ia Minisitā Fonuá.

**Lord Tu'ivakanō** : Ko ia koe'uhi ke *check* pē ...

<008>

**Taimi:** 1446-1451

**Lord Tu'ivakanō:** ... 'a e ngaahi lisi 'oku 'omai ke mahino pē 'oku 'ikai ke nau ō ki he feitu'u ko ia. Ko e me'a 'e taha na'e 'i ai e 'ohake ko u tui pē na'e 'osi 'ohake pē he Fakafofonga 'a e

ki'i 'a e me'a ko ē ki he kakai fefine pea ko u tui ko e taha ia 'o e ngaahi *initiative* faka'ofa 'aupito 'e lava ke tokoni ki he ngāue 'a e kakai fefine fakalalakaka pea kapau 'e *workable* 'o ngāue 'a e me'a ko eni ko u tui kole pē ki he me'a na'a lava ke nau, 'a e Pule'anga ke tokoni ki he ngaahi vāhenga he ko e me'a ko ena 'oku, ngaahi nō ko eni 'a e Pule'anga ko u tui 'e tokosi'i pē te nau lave ai pea kuo 'osi e silini ia. Ka ko e taha eni 'a e ngaahi founa faka'ofa na'e fokotu'u he Vāhenga 4 pea ko u faka'amu pē 'e lava ke ngāue eni pea lava ke ngāue'aki he ngaahi vāhenga fili. Ko e ki'i tokoni pē ia Sea ka ko u fokotu'u atu ke tau tali e lipooti mālō.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō 'Eiki Nōpele.

**Losaline Ma'asi:** Sea ...

**Sea Komiti Kakato:** Me'a mai ...

**Losaline Ma'asi:** 'Omi pē ha ki'i faingamālie fakatulou atu Sea, fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti. Tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki pea pehē foki 'eku fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kaka'i puke mu'a 'a e ki'i faingamālie ko eni ke fai pē ha poupu koe'uhí ko e lipooti ko eni 'a e Fakafofonga 'o Tongatapu Fika 4.

### **Poupu ke fa'u ha lao ma'a e fanga monumanu**

Sea ko 'eku vakai pē 'a e finemotu'a ni ia ki he peesi 12 fekau'aki pē eni pea mo e fa'u ha Lao ma'a e fanga monumanu. Tautautefito pē eni ki he fanga puaka hūfanga he fakatapu. Sea ko e lave'i 'a e finemotu'a ni 'i he lolotonga fakahoko fatongia 'i he potungāue na'e 'osi fa'u e lao ia fakakolo 'a ia na'e kamata ia mei he Vāhenga Kolovai koe'uhí ko e fanga puaka pea na'e a'u ai ki Vāhenga Lapaha 'i hono fakahoko 'o e lao ko 'eni ka na'e 'ikai pē ke lava ke 'uhí ke muimui'i e lao ia ko ia pea mo hono, mo feinga ko ia ko ē koe'uhí ke fakaa'u 'a e ngaahi tu'utu'uni ko ia ko ē na'e 'omi 'e he lao. Ko e fokotu'u fakakaukau pē 'a e finemotu'a ni koe'uhí ko e fanga puaka foki ia kae tautautefito ki he fanga puaka hūfanga he fakatapu he 'ikai foki te tau lava 'e tautolu 'o ta'ofi e kakai koe'uhí ko hotau ngaahi 'ulungāanga fakafonuá mo e ngaahi fiema'u kehekehe ko ia faka'ikonōmika mo e ngaahi tafa'aki ko ia.

Ko e fakakaukau 'a e finemotu'a ni fēfē mu'a ko 'eku vakai pē 'a'aku ki he 'Eiki Minisitā Ngoue koe'uhí ko e *project* ko eni ko ē 'a Siaina ki he *biogas* he 'e lelei ia ki he 'ātakai ki he fakaveve hangē ko e *Tourism* tatau pē ki he *MEIDECC* koe'uhí ko e, ko e sio ko eni ko ē ki he kasa ko ia ko ē 'oku 'omi ko ē 'e he fanga monumanu na'a lava mu'a ke hoko eni ko ha fo'i ngāue ia koe'uhí ke vakai'i 'e he Potungāue Ngoue ke 'ai ha *biogas* 'a e kolo kotoa pē 'o kamata 'aki koe'uhí he 'ikai ngata pē 'i he malu ko ia ko ē 'a e fanga puaka 'i he loto'ā pea lava leva ke ma'u mo e kasa mei ai 'o tokoni ki he ma'u me'atokoni mo e feime'atokoni ko ia 'a e kakai pea 'ikai ke ngata ai 'e lava e fakaveve ko eni hili hono to'o ko ia e kasa ke ne tokoni ia koe'uhí ko e vesitapolo ki hono fakalelei'i e kekelele mo fakatapu mo'ui lelei. Ko e fo'i *system* ko ia 'oku te'eki ai ke lava 'o fakakakato 'e he potungāue 'o 'alu mei he kasa 'o 'alu ki he vesitapolo pea *recycle* pē ai. Ka ko 'eku fokotu'u pē 'a'aku ia pē 'e 'ikai ke lava koe'uhí ko e ngaahi taumu'a ngāue 'a e fonua kae 'uma'ā 'a e Pule'angá ki he masani ko ia ko ē mo e faka'ofa ko ē 'a e koló, uestia e kolo kotoa pē ia koe'uhí ko e fanga monumanu hūfanga he fakatapu. Ka ko e anga pē 'a e fakakaukau 'a e finemotu'a ni pē 'e 'ikai ke lava ia 'o 'oatu 'i he *project* ko eni. Ko Siaina ia te nau malava 'e nautolu koe'uhí ke tokoni ki he ngaahi *project* pehē tautautefito ki he fanga puaka. 'Oku nau ma'u 'e nautolu ia 'a e 'ilo fakatekinolosia 'e lava ia 'o tokoni ki he kakai, fakapisinisi, fakamo'ui lelei pea 'ikai ke ngata ai toe faka'ofa e

‘ātakai pea tau lava leva ‘o malu’i e kasa ko ia ke ‘oua ‘e uesia ai ‘a e ‘ātakai pea lava ‘o tokoni ia ki he ma’u me’atokoni ko ia ko ē ‘a e kakai mālō Sea ko e ki’i tokoni pē ia.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō.

**‘Eiki Minisitā Ngoue:** Sea, kole pē faingamālie ke u toe hū atu pē mu’a he Feitu’una.

**Sea Komiti Kakato:** Me’a mai.

### **Tali Pule’anga ki he fokotu’u fakalele polokalama biogas he kolo kotoa**

**‘Eiki Minisitā Ngoue:** Tapu pē mo e Feitu’una kae ‘uma’ā ‘a e Fale ‘Eiki ni ‘Eiki Sea. Mo’oni ‘aupito e me’a ‘oku me’a mai he Fakafofonga koe’uhí na’e ‘i he Minisitā foki he ...

<009>

**Taimi:** 1451-1456

**‘Eiki Minisitā Ngoue:** ... pea ‘oku ne ‘osi mea’i pē ‘e ia na’e ‘osi’osi e polokalama ia ‘a Siaina tokoni ko ia ‘i he taimi pē ia ‘onautolu. ‘Oku ‘i ai e *phase 6* ia ‘oku hanga ‘a Siaina ia ke tō e niu. Koe’uhí tau toki fakatokanga’i hake mahalo ‘e he ngaahi fonua ‘i he Pasifiki ‘i he lahi ko ē faingata’a ko ē he taimi ni he feliliuaki ‘a e ‘ea, ha’u ko ē ‘a Nu’usila ‘o savea keku nau feinga ke nau tō e ‘akau ke toe lahi ange, ke a’u ‘o lau miliona e ‘akau koe’uhí ke tokoni ki he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a māmani. Ko e polokalama ko ia ‘a Siaina ‘i he taimi ni ‘oku nau hanga nautolu ki he tō niu kae tautautefito ki ‘Eua pea mo Tonga ni. Kae tuku pē ke mau fakatangitangi ‘i he me’a ko ē ‘oku me’a mai ki ai ‘a e Fakafofonga, ‘ikai ko ha me’a si’isi’i foki ‘a e *biogas* ko e pehē pē ko e ngaahi ‘o e ‘ā, pea fanga puaka ki ai pea hoko ia ko e *biogas*. ‘Oku ‘i ai e me’a ia ‘oku ngaahi pea fakatafe ki ai, pea kapau ‘e tuai e fakatafe ki ai ‘Eiki Sea, ‘e ‘osi e ta’u ia ‘e fiha, pea toki ma’u ha kasa. Founa ko ē ‘oku ngāue’aki ‘e he kau Siaina ko ‘enau toe tata ‘enautolu ‘a e, hūfanga ‘i he fakatapu ha me’a mei he fanga puaka kehe ‘omai ‘o fa’o ai koe’uhi kae lava ‘o ma’u e *gas* ko ē ‘oku me’a ki ai ‘a e Fakafofonga ke vave koe’uhi kae fakahoko pē ‘i he taimi pē ko ia ‘Eiki Sea.

Ka ‘oku ou fakamālō atu Fakafofonga he ‘omai e fakakaukau ko ia, tuku ke mau fakatangitangi he tafa’aki ko ia, he ‘oku mo’oni ko e fanga puaka ia ko e me’a ia ‘oku matu’aki mahu’inga ‘i he fonua ni, ‘omi ia koe’uhí he’etau tukufakaholo, ko e, ‘i he’etau mali, ko e fai’aho, ko e putu hūfanga ‘i he fakatapu, pea ‘oku kau e monumanu ko ení hūfanga ‘i he fakatapu ‘i he matu’aki ‘aonga ‘aupito. ‘Oatu pē Sea ke ‘omai e fakakaukau ko ia ke mau toe foki pē mo ia, pea ‘oku ou fokotu’u atu.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō ‘Eiki Minisitā.

### **Poupou ki he polokalama *biogas* kae fakahoko pe ki ‘uta ko e tu’unga ‘ātakai moe ma’a e kolo**

**Lord Tu’ivakanō:** Sea, me’a tonu pē ki he Minisitā, ko e palopalema foki e fanga puaka Minisitā, ‘oku ‘ikai ke nau lava nautolu ‘o fafanga, ‘ikai ke ‘i ai ha fo’i niu, matu’aki pea nau talamai ‘aonga kapau ko e ‘aonga pē tauhi puaka pehē ‘i kolo kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ke fafanga’aki. Ko e me’a ia ‘oku ha’u ‘oku hola ai ‘a e fanga puaka, he ‘oku ou fiu au ko hoku

‘api ko eni ‘oku ‘i Fasi, ‘oku tua’i pē ‘e he puaka e mui’i ‘ā ‘e taha ki he mui’i ‘ā ‘e taha, pea ko ‘eku me’a ‘oku fai ko hono monomono, ‘oku ‘ikai ke u fie faka’ilo ‘e au nautolu, ka ko ‘etau sio atu kapau na’a nau fafanga he’ikai ke ō e puaka ‘o hua e ngaahi me’a ko eni.

Pea ko ia ‘oku tonu pē ke fakakaukau’i ka ‘i he taimi tatau pē ‘oku ‘ikai ke ‘aonga ke ‘ai e *biogas* ia he kolo, he ‘oku ou tui ‘e toe to’o ha silini ia ki he Potungāue ‘Uhila. Mahalo ko , ngata e me’a ko eni ‘oku ‘aonga pē ‘i ‘uta ka ‘oku tonu ke ‘atā pē ‘a kolo mei he, hotau *environment* ke ma’a pē ‘ea mei he ngaahi me’a ko eni he ‘oku ki’i ‘i ai pē hono ki’i me’a ka ‘oku tau, ki he *biogas*, neongo ‘e ngali tokoni ki he tu’unga faka’ikonōmika ka ‘oku ou tui ‘oku tonu pē ke tau toe vakai fakalelei pē ki hotau kolomu’a, ke tauhi ke ma’a, mālō.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō. Tuku atu heni ki he Minisitā Ako pea faka’osi mai ‘e he Minisitā *MEIDECC*.

### **Tali ki he fokotu’u ki ha sikolasipi ki he totongi ako e fānau & ako**

**‘Eiki Minisitā Ako:** Mālō, mālō Sea e ma’u faingamālie, tapu mo e Feitu’una, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakato. ‘Oatu ha ki’i fakama’ala’ala pē ki he ngaahi fehu’i ko ē fekau’aki mo e Potungāue Ako, fekau’aki ko eni mo e tokoni ‘a e Pule’anga ki he fokotu’u ha sikolasipi ke totongi ako e fānau ako, ‘oku ‘ikai ha ma’u’anga mo’ui lelei. Na’e, ‘oku ou kole fakamolemole atu ai pē Sea he tōmui mai Sea, na’e fai e ki’i fakataha ‘a e komiti ko eni ki he *SET Project* pē ko e *project* ‘a e Pangikē ‘a Māmani. Fakamuimui tahā na’e toko 2251, ‘o 2200 tupu ‘a e fānau ako ‘oku ma’u sikolasipi ‘i he *project* ko eni Sea. Tatau pē ‘i Tongatapu ni ka a’u ki he ‘otu motu Ha’apai, Vava’u, Niua, ‘Eua toko 2200 tupu Sea ‘oku lolotonga ‘i he sikolasipi ko eni ‘i he *project* ko eni Sea, kau ai mo kinautolu ko ē ‘oku ōmai mei motú lava ‘o ma’u ha’anau ki’i seniti *allowance*, kapau ‘oku nau ōmai ‘o ako mai ki Tonga ni. ‘A ia ‘oku fai e tokanga makehe ki ai, pea ‘oku hangē ko e lau ko e konga lahi ‘o e, ‘a e pa’anga ko eni fengāue’aki mo e Pangikē ‘a Māmani ‘oku ‘alu ki he *project* ko eni ko e ‘uhingá ko e tokoni’i ‘a kinautolu ko ē ‘oku nau fiema’u ‘a e tokoni ke hoko atu ‘enau ako.

Fiema’u ko eni ke tokoni ki he kau faiako pea mo e tokoni’i ‘a e ngaahi ako ‘a e siasi, ‘oku mea’i pē ‘e he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ni, na’a tau tali pē ‘i he patisetí, pa’ange ‘e 700 ‘oku ‘ave ‘e he Pule’angá ki he tokotaha ako kotoa pē ‘i he ako ‘a e ngaahi siasi, pa’anga ‘e 700 ki he fo’i ‘ulu, 1200 ki ha tokotaha ‘oku ako *TVET*, pē ko e ako fakatekinikale. Fakataha’i ‘i he ta’u kotoa pē Sea ‘oku ‘ave ‘e he potungāue ki he ngaahi ako ‘a e siasí ‘a e mei 8 miliona ‘i he ta’u kotoa pē he’ene tu’u ‘i he taimi ni Sea. ...

<005>

**Taimi:** 1456-1601

**‘Eiki Minisitā Ako:** ... Miliona ia ‘oku ‘ave ‘i he ta’u kotoa ko e tokoni ki he ngaahi ako ‘a e siasi ko e ‘uhinga pē ko e faka’amu pē ke tokonia e kau faiako ke ‘oange ‘enau vahe ke mei tatau pe ‘oa mo tatau pea mo e kau faiako ‘o e Pule’anga hei’ilo na’a lava ai ‘o nau faka’ai’ai ai nautolu mo nau nofo ai ‘i he ngaahi ako ‘a e siasi ke tokonia e fānau ko ē ‘oku nau ō atu ki he ngaahi ‘apiako ko eni kae ‘oua te nau toe fa’a kole ngāue mai ki he Pule’anga ko e ‘uhinga ko e vāhenga.

Ko ia Sea ko e ki’i tokoni atu pē ia he tafa’aki ko ia me’a ki he pō ako mahu’inga ‘aupito pē ke hangē ko ē ko ‘eku lau ‘aneafi Sea ‘oku ‘atā e ngaahi ‘apiako ‘a e Pule’anga ke fai mai ha

kole ke fai ha pō ako ki ai he ko e ‘uhinga ‘oku sai ‘oku malu ‘oku ‘i ai pē faka‘amu ko e ‘uhinga pē ke fai ha talanoa ke fai ha femahino‘aki ko e ‘uhinga pē ke fakasi‘isi‘i na‘a maumau e ngaahi naunau ko eni ‘oku fiema‘u ko ē ke ako‘i ai ‘etau fānau, pea mo e ako ko eni ki Houmakelikao lava lelei pē ke fai ha pōtalanoa Sea mo e Fakafofonga mo kinautolu ‘o Houmakelikao he ‘oku fiema‘u foki ke ‘i ai ha konga kekelekele ke ma‘u ha ngaahi pa‘anga ke langa‘aki e fanga ki‘i lokiako ka ‘oku mau fiefia ai mautolu ke ‘i ai ha ngaahi ‘apiako lahi ngaahi kolo lalahi pehe ni hei‘ilo ke lava ai ‘o faingofua ai ‘a e a‘u atu ‘a e fānau ki lokiako Sea mālō ko e tokoni pē ia.

**Sea Kōomiti Kakato:** Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā Ako Fakafofonga ko u lave‘i pē ko e tafenga ē ‘oku kuo tuku mai ‘e he ‘Eiki Minisitā Ako me‘a na‘a ke fakatangingangi ki ai.

**Mateni Tapueluelu:** Sea ‘oku ou fakamālō ‘aupito au ki he ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Toutai, ‘Eiki Minisitā Pa‘anga mo e *MEIDECC* ‘i he ngaahi fakalavelave mo e tokoni ‘oku nau hanga ‘o fokotu‘u mai ‘e lava ‘o fakahoko Sea ki he ngaahi fiema‘u vivili ko eni ‘oku ou fakamālō atu kia kinautolu ‘i hono tokangaekina ‘a e ngaahi fiema‘u vivili ‘a e Vāhenga Tongatapu 4 pea mahino pē ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ko mautolu pē ka ko e fonua fakalukufua pea ‘oku ou ‘oatu pē ‘a e fakamālō Sea mālō ‘aupito.

**Sea Kōomiti Kakato:** Faka‘osi mai ‘Eiki Minisitā *MEIDECC* kapau ‘oku ke toe fie me‘a.

### **Tali ki he hoha‘a fekau‘aki mo e uesia ngaahi ‘api he efu mei he ngāue‘anga**

**‘Eiki Minisitā MEIDECC:** Mālō Sea tapu pē ki he Sea kae ‘uma‘ā ‘a e Hou‘eiki ‘o e Komiti Kakato. Sea ‘ikai ko ‘eku ki‘i fie tokoni pē ‘a‘aku ki he Fakafofonga ko u lave‘i ko eni ‘a e ki‘i tokanga ki he uesia ko eni ‘e he ngāue‘anga e ngaahi ‘api takatakai ko ē ‘a e ngāue‘anga koe‘uhi he ko e taimi pehē foki Sea ko e, ‘oku ongo‘i he ‘ū ‘api ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha‘anau mafai ‘onautolu ka ‘oku hoko e fo‘i palopalema ia ko e ‘alu atu ‘a e efu pea mei he me‘a ki he, ka ko ‘eku ‘ai pē au ia ki he, ....‘oku hoko e ki‘i palopalema pehē ia ‘i he vāhenga 7. Ko e ngāue‘anga ko eni ko ē ‘a e papa ngaahi papa pea ko e faito‘o ko ia ‘oku uesia ‘i he nanamu ‘o e *fuels* mo e mao ‘a e ngaahi ‘api pea ‘oku ‘alu pē ia ‘o a‘u ki he ‘api ki he ngaahi ‘api ko ē ‘i Tokomololo pea mo Ha‘ateiho ‘i he Hala Taufā‘ahau he taimi po‘uli mo e me‘a, pea ‘oku fai ‘a e ngāue ki ai ‘a e *Environment* ‘a e ‘Atakai Potungāue ko eni ‘a e ‘Atakai. Pea ‘oku ou kole pē au ki he Fakafofonga ka me‘a pē pea ne ‘oange pē ha ki‘i tohi likuesi ki he ‘Atakai ke nau ō pē ‘o sio na‘a lava pē ha fengāue‘aki pea mo e ngāue‘anga ni kae lava ha ki‘i tokoni kae ‘oua ‘e fu‘u tuku pehē‘i he ko hono mo‘oni e ngaahi ‘api pehe ni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha‘anau fa‘ahinga ivi ke nau lava ‘o fakahoko ke tokoni kia kinautolu pea mo e palopalema ‘oku nau tofanga ai mālō ‘aupito Sea.

### **Pāloti‘i ‘o tali Lipooti ‘A‘ahi Fale Alea Tongatapu 4 2019/2020**

**Sea Kōomiti Kakato:** Mālō sai Kalake tau pāloti. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e ‘a‘ahi 2020,-2019 Vāhenga Tongatapu Fika 4 fakahā‘aki ‘a e hiki ho nima.

**Kalake Tēpile:** Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma‘asi, Semisi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo‘ale Finau, Veivosa Taka, ‘Eiki Minisitā Mo‘ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa‘anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fefakatau‘aki, ‘Eiki

Minisitā Ngoue, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, loto ki ai e toko 19.

**Sea Kōomiti Kakato:** Mālō 'aupito Hou'eiki tali kātoa he Fale 'a e lipooti 'a e Fakafofonga Vāhenga Tongatapu Fika 4 tau ki'i mālōlo ai mālō.

### **Kelesi**

*(Mālōlo ai 'a e Fale)*

<007>

**Taimi:** 1521-1526

**Sātini Le'o :** Me'a mai e 'Eiki Sea e Komiti Kakato(*Lord Tu'i'afituTu'i'āfitu*).

**Sea Komiti Kakato :** Mālō Hou'eiki tau hoko atu ai pē ki he Lipooti 'a e Vāhenga Tongatapu Fika 3 na'e tōmui mai he hokohoko 'etau 'asenitā. Me'a mai 'Eiki Minisitā Ako.

### **Lipooti 'A'ahi Fale Alea Tongatapu 3 ki he 2019&2020**

**'Eiki Minisitā Ako :** Mālō Sea. Kole fakamolemole atu he tōmui mai 'aneho'atā Sea. Tapu mo e Feitu'una Sea tapu ki he Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakatō. Tuku pē mu'a ke fai atu pē ha fakahoko vave atu pē 'a e ki'i Lipooti ko eni 'A'ahi 'a Tongatapu 3. Na'e kamata 'a e 'a'ahi 'a Tongatapu 3 mei he Falaite 'aho 14 'o 'Akosí, pea na'e fakakakato ki he 'aho 2 'o Sepitemá. Ko e fakataha 'e 8 na'e fakahoko 'i he taimi ko eni, pea na'e ai 'a e faingamālie ke talanoa ai pea mo e kosilió kae 'uma'ā 'a e 'a'ahi atu 'a e kau ngāue Fale Aleá 'o sio ki he tu'unga e halá, kae 'uma'ā foki 'a e maama 'uhilá foki. Na'e 'i ai pē mo e faingamālie ke nau lele atu 'o sio ki he ngaahi *project* 'a e vāhengá na'e lava, pea 'oku ai 'a e fakamālō heni kia nautolu ko ia na'e 'i he ngāue na'e lava ange mei he Fale Aleá, ke mau fakahoko ko eni 'a e ngāue ko eni Sea.

Sea ko e angamaheni pē ko ē he fakahoko fatongia 'a e motu'á ni, mau fakahoko pē he taumu'a 'o e 'a'ahí, founa ngāue ko e fakahoko atu pē 'a e ngaahi ngāue 'a e kosilió 'oku fai, hangē pē ko ia 'oku mou mea'í 'oku 'i ai pē 'emau Kosilio e Vāhenga Tongatapu 3, 'alu ki ai 'a e pa'angá nautolu leva 'oku fai ki ai 'a e kolé ki he ngaahi tokoní. 'I he talatalanoa ko eni Sea na'e fai ko eni he ngaahi fakataha'anga 'e 8 ...

<008>

**Taimi:** 1526-1531

**'Eiki Minisitā Ako:** ... ko eni na'e 'i ai ai 'a e 'ū tau pehē pē ngaahi me'a na'e 'ohake faitatau ai 'a e ngaahi vāhenga 'a e ngaahi fakataha'anga lalahi.

### **Ngaahi fiema'u vivili 'a Tongatapu 3**

'A ia ko e 'uluaki pē Sea ko e halapule'anga na'e fai e talanoa ai ki he ngaahi hala fiema'u ke fai ha sio ki ai hangē ko e hala ko eni 'Api Lautohi Ngele'ia mo e ngaahi hala kehekehe pea 'ikai ke u fu'u fakamatala ki he *detail* te u toki fakahoko pē ki he 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi 'a e kole ko eni hangē ko e ngaahi hala ko eni na'e 'omai hangē Hala Pilí, Hala

Laifoné pea mo e 'ū hala pehē hei'ilo na'a lava tokoni mai ke fai ha ngāue ki he ngaahi hala ko eni Sea.

Na'e toe 'i ai pē mo e ngaahi ko e *topic* hono ua na'e 'asi mai mei he ngaahi fakataha ko eni 'e 8 ko e maama hala neongo pē 'oku 'osi 'i ai pē tu'unga fakafiemālie he ngaahi maama 'i he vāhenga ni ka na'e 'i ai pē ngaahi feitu'u na'e 'ohake ai 'a e tokanga makehe ki he ngaahi 'elia tau pehē ko ha ngaahi 'elia 'oku fa'a lahi ai e palopalema hangē ko e konā pea mo e kē mo e 'ū alā me'a pehē ke fai angé ha tokanga na'a lava 'i ha ki'i fo'i maama 'e taha pē ua ke tokonia ai ke solova 'a e palopalema ko eni 'i he ngaahi feitu'u ko ia ka 'oku, na'e fakamā'opo'opo mai leva 'a e ngaahi. Fiema'u ko eni fiema'u sola 'ave ki he 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC pea ko e fiema'u ko eni e maama 'uhila na'e fai 'a e fepōtalanoa'aki pea mo e 'Eiki Minisitā Pa'anga ki ai. Ka ko e 'uhinga pē ia ki he kāinga Tongatapu 3 'oku nau fanongo mai 'oku 'ikai ke ngalo heni 'a e ngaahi kole ko ia kae tuku mu'a ke 'ave 'a 'etau fiema'u ki he ongo Hou'eiki Minisitā ko eni na'a na lava 'o tokoni mai ki he ngaahi kole ko eni na'e fakahoko mai.

Ko e 'elia hono tolu pē Sea 'i he ngaahi fakataha ko eni na'e hoko 'a ia 'oku tau pehē na'e tatau 'oku faitatau ai ko e tangikē vai. 'A ia 'oku 'i ai e fiema'u, kau ia he fiema'u vivili pea 'oku kau pē mo eni he fētalanoa'aki pea mo e ngaahi potungāue ko eni 'oku felālāve'i pea mo e tangikē vai Sea. Ka ko e ongo tafa'aki ia 'e tolu tau pehē pē na'e faitatau ai pea na'e 'asi hake he ngaahi fakataha kotoa ko eni 'e 8 na'e fai ko eni 'i he'emaui lele atu ko eni ki he Vāhenga Tongatapu 3.

Hangē pē ko ia ko e ngaahi fakamalanga kimu'a 'oku meimei ko e ngaahi me'a tatau pē eni mei he 2019 'oku 'ohake pē ko eni 'i he 2020. 'I ai pē ha me'a te u toe tānaki atu ki he 2020 ko ha ngaahi me'a makehe pē ia na'e 'asi hake mei he 2019. Lahi foki mo e ngaahi me'a na'e fai e tokanga ki ai he 2019 pea kuo 'osi solova ia pea he'ikai leva ke fai ha fu'u tokanga makehe ki ai ka tau tokanga pē mu'a ki he Lipooti ko eni 2020. 'I he ngaahi fiema'u ko eni tau pehē fiema'u fakavavevave ko e fiema'u ki he taimi nounou peesi 11 ia Sea. Na'e 'i ai 'a e taimi lahi na'e fai ai 'a e fepōtalanoa'aki fekau'aki mo e ako 'i he ngaahi 'a'ahi ko eni mo e mahu'inga ko eni 'o e faka'ai'ai 'a e mātu'a ke nau teke 'enau fānau ki he ako. Na'e 'i ai e pou pou mei he, meia nautolu ko ē na'e ngāue fakataha kau he fakataha ki hono teke ko eni e ako kau ai mo e pō ako ka na'e fai ai foki e tālanga'i foki Sea 'a e 'amanaki ke 'alu hake 'o *form 1* 'a e ngaahi 'apiako 'e ni'ihī 'o kau ai e ongo 'apiako 'e ua ko eni 'i Tongatapu 3 'a ia ko e GPS Fasi mo e Afī pea mo e GPS Ngele'ia.

Ko e *topic* hono hoko pē Sea ko e mo'ui lelei na'e 'i ai e tokanga ki he hiko veve tautautefito ki he hiko veve lalahi Sea 'oku lolotonga fakahoko pē eni 'i he kosilio 'o e vāhengá pea na'e iku fai ai 'a e hiko veve lalahi 'i he uike faka'osi e 'a'ahí. Ka ko e faka'amu ia ke hokohoko atu e ngāue ko eni pea mo e fengāue'aki mo e Va'a ko eni e 'Atakaí hei'ilo na'a lava ai 'o 'i ai ha polokalama pau 'o e hiko veve lalahi 'e tokoni eni. 'Ikai ke ngata pē he ma'a ange 'a e koló ka ko e 'uhinga toe lelei ange ki he mo'ui 'oku 'ikai ke 'i ai ha ngaahi feitu'u ke tānaki 'anga vai ko e 'uhinga ko e namú mo e 'ū alā me'a pehē.

'Oku kau foki heni pea mo e teke pou pou ki he sipoti Sea te u toki lave atu 'anai ki ai pea mo e fiema'u ko eni ke tokanga'i e ngaahi 'api li'aki. Lahi e fanga ki'i 'api li'aki na'e fakahoko atu pē he ngaahi lipooti kimu'a 'ikai ke te 'ilo 'e kita pē ko e tokotaha ko ia ko e tokotaha ia ha'ana e 'apí pē ...

<009>



**Taimi:** 1531-1536

**‘Eiki Minisitā Ako:** ... tokotaha na’e fakangofua ‘oku nau ngāue’aki e ‘api pea ‘oku fiema’u ia ke fai ha tokanga makehe ‘a kimautolu ko eni pea ‘oku kau ai ‘a e kau polisi fakakolo ki he ngaahi ‘api pehe ni.

### **Fiema’u kelekele ki he fa’itoka**

Pea, ngaahi fa’itoka Sea hangē pē ko ē ‘oku mou mea’i ‘i Tongatapu 3 kuo ‘osi mei fonu ‘aupito pē ngaahi fa’itoka ia, pea na’e ‘i ai ‘a e ngaahi fiema’u ke fai mu’a ha sio pē ko e fakalahi e ngaahi fa’itoka ko eni kae kumi ha feitu’u ‘e taha ke toe hoko atu ki ai ke fokotu’u ai ha fa’itoka makehe.

Ka na’e kau ai mo e fana vao ‘i loto koló ke fakasi’isi’i eni ko e ‘uhingá pē ko e fānau, mo e kakai ko eni ‘o e kolo, ka na’e kole mai ke hokohoko atu pē mu’a e ngaahi ako’i e kakai fefine tautefito ki he ngaahi polokalama ko eni e *skills* mo e me’a ke ma’u ha’anau ngaahi ‘ilo makehe, ma’u ai ha mo’ui’anga makehe.

‘I he taimi tatau pē Sea na’e ‘i ai e ngaahi fiema’u na’e mahino pē ‘e ki’i lōloa ange hono fakahoko e ngaahi ngāue ko eni ki he pau ke fai e ngāue ki he lao mo e ‘ū ngāue pehē ni, pea ‘oku ‘uluaki heni ‘a e fiema’u ke fai ha toe sio ki he faito’o kona tapu Sea, ki he mahu’inga ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e fakakaukau ‘e ni’ihi ‘oku lahi e puke ‘o e faka, ‘o kinautolu ko eni ‘oku nau, tau pehē ‘oku nau fai e ngāue ko eni, pea ‘oku toutou lahi hono ‘asi mai he ongoongó ‘oku hao ‘a kinautolu ko eni. ‘A ia na’e ‘ohake ai ‘a e ngaahi ‘a e ngaahi, ‘a e fehu’ia ‘a e ngaahi me’a ko eni, na’e kae fai pē talanoa ki ai ‘oku ‘i ai pē *process* mo e founa ngāue ki ai. ‘Oku ‘i ai mou mea’i pē pea mo e Fakamaau’anga ‘oku nau fai e fua tautau ‘a e totonu ‘o e tokotaha kotoa pē.

Ko e poini 2 pē ‘oku tatau pē mo e ngaahi lipooti kimu’a Sea, ko e fakataka puaka mo e tokolahi e fanga kulī. Ko e ngaahi *issue* tatau pē ko ē na’e ‘ohake kimu’a me’a tatau pē mo ia he vāhenga e motu’a ni Sea.

### **Tokanga ki he Lao ki he Liliu Kakai**

Ko e Lao ki he Liliu Kakai Tonga, na’e fai pē ai e fai e pōtalanoa ai fakama’ala’ala ‘a e ngaahi me’a ‘oku ma’u ‘e he tokotaha ‘oku liliu ‘o hoko ko e Tonga, mo e kehekehe ko ē mo e tokotaha Tonga.

### **Fiema’u mala’e va’inga**

Mala’e va’inga, tatau pē eni mo e sipoti Sea, ‘i Tongatapu 3 ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha mala’e va’inga pē ko ha mala’e ‘akapulu. Neongo ‘oku ‘i ai e timi ‘oku mau vahevahe ai mo Tongatapu 4 hangē ko Fasi Ma’ufanga, timi ‘a Ngele’ia, timi ‘a Fasi mo e Afi, pea ‘oku toe kau foki mo e timi ko eni ‘a Kolofo’ou neongo ‘oku tu’u ‘i Tongatapu 2 ‘enau mala’e va’inga. ‘A ia ko e fai atu e talanoa ko eni Sea, ke ‘oku ‘i ai ha faingamālie ke lava ai ‘o ma’u ha mala’e va’inga ma’a e vāhengá he ‘oku ofi ki he fānau, kae ‘oua te nau toe, taimi ni Sea ‘oku nau lahi lele mai pē ki Kolofo’ou, pē ko e oātu ki ‘Apifo’ouu ko e ‘uhingá ko e mala’e pē ia ‘oku ofi mai ke fai ha va’inga ai Sea. ‘A ia ‘oku fai leva ke fai ha sio ki heni Sea na’a ‘i ai ha faingamālie ha ki’i ‘api, fai ha talanoa ki he Minisitā Fonua na’a toki, mo e ngaahi kupu kehekehe na’a ‘i ai ha faingamālie ko e ‘uhingá ko e fiema’u vivili ko eni Sea.

## Tokanga ki he hala fakakavakava

'I ai pē 'ohake mo e tokanga ki he hala fakakavakava ko e 'uhingá pē pe ko e hā 'ene ala uestia 'a e nofo ko eni 'a Tongatapu 3. Hangē 'oku mou 'iloí 'alu atu ko ē 'i Halaleva ko e kongá ki tahi 'oku Tongatapu 3 ia, 'olungá leva 'oku Tongatapu 4, 'alu atu ko ena ki he mangafā ko ena 'i he bay. Ko ia Sea ko e, na'e fai pē sio ki ai he na'e 'ohake ai mo e talanoa ko e 'uhingá 'oku lahi e talanoa ko eni ki he ngaahi kongá tahi 'oku takitaha e ngaahi koló, ka ko e kongá tahi foki eni ia 'o Fasi mo Ma'ufanga eni ia 'oku lolotonga tu'u ai e uafu ia mo e 'ū *development* kehekehe, pehē 'e he kakai 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau toe faingamālie, 'ikai ke 'i ai ha'anau mo'ui'anga mei tahi, ko e 'uhingá pē ko e ngaahi ngāue komēsiale pehē. Pea ko 'enua fa'a 'eke pē 'anautolu pē 'oku toe 'i ai ha me'a 'e ala ma'u ai ha'anau faingamālie ki ha'anau ki'i potu tahi ke fai ha tokanga ki ai, ko hono tokanga'i ko e 'uhingá ko e ma'u'anga mo'ui mei tahi.

Ko e hokó Sea na'e 'i ai 'a e 'ohake ai 'a e fehu'i 'o fekau'aki mo e lotu 'oku tali ko ē 'i Tonga ni, pea 'oku mea'i pē 'e he Hou'eiki Mēmipa kotoa pē 'oku kau foki eni ia 'i he ngaahi kupu'i, kupu 'i he Konisitūtone 'a e fiema'u ko ē, 'a e 'atā ko ē ki ha taha ke ne fili e lotu 'o kau ki ai. Pea na'e kau ai 'a e fepōtalanoa'aki ko eni Sea 'a e faingamālie 'e ala ha'u pē ha 'apiako 'i ha fa'ahinga lotu pē 'o fokotu'u 'i Tonga ni. 'I he taimi ní Sea 'i he Lao ko ē 'a e Potungāue Ako, he lao ko ē 'a e ako 'oku pau ke lesisita pē kole ngofua 'a e ako kotoa pē ki he Potungāue Ako, tukukehe ha ako fakalotu, 'a ia 'oku tukukehe 'a e ako fakalotu. 'A ia kapau 'oku ha'u ha taha ia fokotu'u ha'ane ako fakalotu 'i ha fa'ahinga lotu pē, 'ikai ke ...

<005>

**Taimi:** 1536-1541

**'Eiki Minisitā Ako:** ... Fiema'u ia ke ha'u 'o toe kole ngofua mai ki he Potungāue Ako Sea. 'A ia ko e ngaahi me'a pē ia 'oku fai ai 'a e tokanga ai pē 'oku fai ha talanoa ki ai 'a e lelei pea tau pehē pē mo ha ngaahi me'a 'e ala hoko ko e 'uhinga ko e ngaahi fokotu'utu'u mo e ngaahi tu'utu'uni fakalao ko eni Sea. Na'e 'i ai pē talanoa faka-Niua ai 'i ai 'a e kole mai ke hokohoko atu mo vakai na'a lava 'o fai 'a e ako fakalea faka-Niua 'i he ngaahi 'apiako Sea. 'Api lautohi koe'uhí 'oku fai pē 'a e talanoa ki ai he 'oku lahi pē e ngaahi ngāue hangē pē ko e ngaahi 'api lautohi feitu'u tokolahi feitu'u lahi fiema'u ke fai ha tokanga ki hono *maintain* mo hono tokanga'i ko e 'uhinga ko e fānau ako.

## Fiema'u fakatafenga vai Tongatapu 3

'Oku ou tui ko e me'a faka'osi pē 'oku mahu'inga heni ko e fakatafenga vai 'a e *drainage* 'oku pau pē ke mou lava atu ki he vāhenga Tongatapu 3 ke mou 'ilo pē 'oku lahilahi e fonu vai lahilahi e *flood* e ngaahi feitu'u lahi tautautefito pē ki he ngaahi 'elia pau pē ko eni 'oku ha'u ko eni mei Pahu 'o 'alu atu 'i Ngele'ia, Fasi 'o a'u ki Pili mo Ma'ufanga pea 'oku fiema'u ke fai ha sio makehe ki ai. T taimi ko eni 'oku lahi e 'ū tanu pē ko e hā e me'a 'oku fai ki hono fakatafe 'a e ngaahi vai ko eni ko e 'uhinga pē ke fakasi'isi'i 'a e tāfea 'a e ngaahi feitu'u pehe ni, pea 'oku ou fiefia pē ma mahalo hoko atu ai pē 'a e talatalanoa pea mo e Minisitā ko eni 'o e Ngāue Lalahi ke fai ha tokanga makehe ki he ngaahi palopalema pehe ni 'e ala hoko ko e 'uhinga pē ko e ngaahi ngāue mahu'inga ke fai he kaha'u.

Sea ko e ngaahi me‘a lalahi pē ia ‘oku na‘e fakahoko mai mei he ‘a‘ahi ko eni ki Tongatapu 3 hangē ko ‘eku lau ko e ngaahi titeila pē ko e ngaahi hala na‘e ‘omai e ngaahi maama na‘e kole pe toe fai ha talanoa ki ai mo e Hou‘eiki Mēmipa ko ē ‘oku nau tokanga‘i e tafa‘aki ko ia Sea ka ‘oku ‘i ai e fakamālō lahi heni kia kinautolu ‘i he ‘ofisi Tongatapu 3 kae ‘uma‘ā ‘a e kau ngāue mei he Fale Alea mo kinautolu ko eni ‘a e kāinga Tongatapu 3 na‘a mou lava ange ki he ‘a‘ahi e motu‘a ni fai ai ha pōtalanoa ke ma‘u mai ai ko eni ‘a e ngaahi fakamatala ko eni na‘a lava ‘o fai ha ngāue ki ai mo tokoni ki ai fakamālō atu Sea e ma‘u faingamālie.

### **Pāloti‘i ‘o tali Lipooti ‘A‘ahi Fale Alea Tongatapu 3**

**Sea Komiti Kakato:** Mālō ‘Eiki Minisitā, Fakafofonga mei he vāhenga Tonga Fika 3. Hou‘eiki ‘oku toe ‘i ai ha feme‘a‘aki? Kalake tau pāloti. Ko ia ‘oku loto ke tali e Lipooti ‘A‘ahi 2020, 2019 Vāhenga Tongatapu Fika 3.

**Kalake Tēpile:** Sea ‘oku loto ki ai ‘a Mateni Tapueluelu, Losalina Ma‘asi, Semisi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo‘ale Finau, Veivoso Taka, ‘Eiki Minisitā Mo‘ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fefakatau‘aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Polisi, Saia Ma‘u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu‘iha‘angana. Sea ‘oku loto ki ai ‘e toko 16, 17 kia ‘Eiki Nōpele Tu‘ivakanō.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō tali kātoa he Hou‘eiki e Fale ‘a e lipooti ko eni mālō kalake. Toe si‘i pē ‘etau taimi toe e miniti ‘e 10 ki he taimi na‘e kole he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ko e toe kuata ki he 4. Ko u kole ke tau hoko atu ai pē ki he Lipooti ‘a e Vāhenga Tongatapu 5 ko ‘ene toe kuata pē ko u *signal* atu leva ke tau foki ki he tu‘utu‘uni ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea me‘a mai.

### **Lipooti ‘A‘ahi Fale Alea Tongatapu 5 2019 & 2020**

**Losaline Ma‘asi:** Mālō Sea pea ‘oku ‘i ai ‘a e fakatapu ‘a e finemotu‘a ni ki he Feitu‘una, tapu pea mo e ‘Eiki Palēmia kae ‘uma‘ā ‘a e Hou‘eiki Minisitā ‘o e Kapineti, fakatapu atu ki he Hou‘eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele pea pehē foki ki he Hou‘eiki Fakafofonga ‘o e kakai ‘atā mu‘a ke puke e faingamālie ko eni ke fakahoko atu ‘a e Lipooti ‘A‘ahi Faka-Fale Alea Vāhenga Tongatapu 5. ‘A ia ‘oku ‘i heni ai ‘a e lipooti ‘o e 2019, pea pehē foki ki he 2020. ‘Uluaki pē ‘oku ‘i ai ‘a e fakamālō lahi ki he ‘Eiki Sea kae ‘uma‘ā foki ‘i hono fakafaingamālie ‘o e ‘a‘ahi ko eni ‘a e kau ngāue ‘a e Fale Alea koe‘uhí ‘o lava ‘o fakahoko ai ‘a‘ahi ko eni. Ko u tui pē ‘oku mou mea‘i ko e Tongatapu 5 ‘oku ‘i ai ‘a e holo fakakātoa ai ‘e 16 kau ai pea mo ‘Ata‘atā pea na‘e feinga pē koe‘uhí ke a‘u tonu pē ki he ngaahi kolo ko eni ‘o hangē pē ko e ngaahi fiema‘u ko ia ‘a e kāinga.

Ko e taha ko e taumu‘a foki ‘o e ‘a‘ahi ko eni ke a‘u atu ki he ngaahi kolo ko eni ke vakai ki ha ngaahi fakalalakaka kae ‘uma‘ā foki ‘a e ngaahi fiema‘u ....

<007>

**Taimi:** 1541-1546

**Losaline Ma‘asi :** ... fiema'u vivili 'oku fiema'u 'e he kāingá ni. Ko e taha foki e me'a na'e fai 'a hono, 'a e vakai ki ai mo e fiema'u ko ia ko ē 'a e kāingá na'a nau fiema'u 'e nautolu ke nau 'ilo ko e hā honau 'inasi ko ia pea mei he pa'anga faka-Fale Aleá. Pea ko u fakamālō pē ki he 'ofisi ko ia 'o e Fale Aleá kae 'uma'ā e kau ngāué 'i hono 'omi 'a e faingamālie ko iá 'o

fakahoko pē ki he kolo kotoa, 'a e vahevahe ko ia 'o e pa'anga ko ia 'oku 'omi 'e he Fale Aleá ke a'u atu kia kinautolu ke fai 'a hono tokonia 'i he ngaahi fakalalakaka ko ia 'a e kolo takitaha. Ko e taha foki 'a e me'a na'a ku feinga pē ke fakamahino pē ki he kāinga ko e ki'i sēniti ko eni 'oku 'ikai ko ha sēniti lahi 'oku 'ikai ko ha pa'anga lahi eni. Ka ko e 'oatu eni ke tokoni kia kimoutolu ki he ngāue fakalalakaka mo e ngaahi ngāue 'oku tu'uloa 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni Ngāue ko ia 'a e Fale Aleá. 'I he taimi tatau pē 'oku 'i ai e ngaahi nima ngāue e Pule'angá koe'uhi ke nau ngāue'aki, tautefito ki he ngaahi kautaha 'oku 'ikai ke fakapule'anga hangē ko ia ko e *MORDI Tonga Trust* tatau pē mo e *Live & Learn* pea 'ikai ke ngata aí, 'oku 'i ai pē ngaahi Potungāue hangē ko e *MEIDECC* pea mo e ngaahi Potungāue pē hangē ko e *MIA* te nau lava 'o tokoni ki ha ngaahi ngāue ko ia ko ē 'oku fiema'u ko ia ko ē 'e he kāinga. Pea ko u tui ko e laumālie ia na'e fakahoko 'aki 'a e fakataha ko eni.

### **Ngaahi fiema'u vivili Tongatapu 5**

Kae kātaki pē ka mou vakai pē ki he peesi ko ia hono 7 'o e Lipooti ko ia 'o e 'A'ahi Faka-Fale Alea 2019. Ko e ngaahi tefito'i fiema'u vivili eni 'a e Vāhenga Tongatapu 5. 'Uluaki ko e ma'u'anga vai. Pea 'oku ou tui 'oku mou mea'i pē 'e moutolu 'a e tu'unga fakasiokālafai ko ia 'o e Vāhenga Tongatapu 5 Vāhenga Hihifó 'a e palopalema ko ia 'o e vai, pea na'e mei tōfuhia 'a e kolo kotoa pē 'i he fiema'u ko ia ko ē ke fakalelei'i 'enau ma'u'anga vai fakakoló.

Uá ko e tanu halá. Lahi 'aupito pea meimei tofuhia 'a e kolo kotoa pē hono 'ohake ko ia 'a e fiema'u 'o e tanu halá. Pea tatau pē pea mo e maama halá. Fiema'u ko iá 'oku 'i ai e ngaahi kolo 'oku 'i ai e ngaahi nofo fo'ou ai, pea 'oku nau fiema'u koe'uhí fiema'u ha ngaahi, 'a e maama 'uhila ke tokoni kia kinautolu. Pea ko u tui ko e 'a'ahi ko eni 'a e 'Eiki Palēmiá na'e a'u ange ki he Vāhenga Tongatapu 5, na'e 'ohake pē mo e 'ū fiema'u ko iá, pea ko u 'amanaki pē 'oku fai pē 'a hono tokanga'i eni 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá. Kuo 'osi a'u pē kia kinautolu 'a e ngaahi fiema'u ko ia ko ē fakaiiki 'a e ngaahi fiema'u ko eni ko ē 'a e kāinga ko ia 'o Vāhenga Tongatapu 5.

Peesi hono hokó peesi 8, ko hono fakaiiki ki he halapule'angá, 'oku mei tofuhia 'a e kolo kotoa pē 'a e fiema'u ko ia ko ē ke tanu 'o e halá. Ko e taha foki 'a e hala ko ia ko ē na'e 'ohake pē 'i he ta'u ko ia ta'u kuo 'osí tatau pē pea mo e ta'ú ni, 'a e fo'i hala ko ia ko ē mei 'Umutangata 'o a'u ai ko ē ki he fu'u maká 'alu ko ē ki Liahoná. Pea na'e fai pē 'a hono fakamahino pē ki he kāinga meimei ko e kolo kotoa pē 'oku nau 'omi 'a e fiema'u vivili 'o e hala ko eni, 'ikai ngata pē koe'uhí ko e tokoni kia kinautolu, ka ko u tui pē 'oku kau eni pea mo e *evacuation road* ki he Vahe Hihifó. 'Ikei ke ngata pē ha'u ko ia ko ē mei Ha'atafu ki Fo'uí, tatau pē mo Te'ekiu, tatau pē mo Nukunuku, ko e vāhenga katoa kapau 'e hoko mai ha faingata'a fakaenatula hangē ko e *tsunami*, ko e hala eni te nau fou aí. Pea ko u tui 'oku mahu'inga 'aupito koe'uhí ke tokanga'i 'e he Pule'angá pea pehē foki ki he 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*. 'Osi fai pē faka,.. ko e ngaahi fiema'u ko eni kuo 'osi fai pē 'a e feme'a'aki mo e Hou'eiki Minisitā 'i he'enau ngaahi Potungāue potungāue takitaha, koe'uhi ke tokanga'i ange 'a e ngaahi fiema'u ko eni.

'I he fiema'u faka ... 'ikai ngata aí Sea, tatau pē pea mo e fōsoá. Koe'uhí ko e feliuliaki 'a e 'eá pea toe 'alu pē koe'uhí ke toe ma'olunga ange 'a e tahí, 'oku kei fiema'u pē 'a ē 'a e fōsoá pea mei Ha'atafu a'u mai ki Fo'ui, koe'uhí ko e palopalema ko eni 'o e hake ko ia ko ē 'a e tahí. 'Oku lave'i pē 'e he finemotu'á ni 'osi fakahoko e ngāué, pea 'oku fai pē 'a e femahino'aki pea mo e Potungāue potungāue ko ia ...

<008>

**Taimi:** 1546-1551

**Losaline Ma'asi:** ... pea ko e 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC 'oku 'i ai e ngāue 'e hoko atu koe'uhí ko e fōsoa ko ia ko ē 'i Vahe Hihifo. Ko e taha foki eni 'a e fiema'u na'e 'omai mei he kolo ko ia ko 'Atatā 'oku fu'u vave 'aupito 'a e 'auhia 'a e 'one'one pea mo e 'akau ko ia ko ē 'o e matātahi. A'u mai ki he Afā ko eni ko Hāloti na'e toe mahino ange 'a e tu'u lavea ngofua ko ia 'a e ki'i motu ni koe'uhí ko e feliuliuaiki 'a e 'ea pea mo e 'ātakai. Na'e fai leva 'enau tokanga koe'uhí ko ha fōsoa 'e fiema'u 'e he kāinga ni.

Ko e fiema'u faka'ikonōmika 'i he ta'u 2019 na'a nau 'omai ai 'a e fiema'u ko ia ke hoko atu 'a e nō peseti 'e 1 'a e tokoni ko ia ko ē 'a e Pule'anga pea 'ikai ke ngata ai na'e 'i ai foki pea mo e fiema'u ki he totongi laiseni faka'uli kae kehe ko e ngaahi fiema'u ia na'e 'omai 'i he ta'u kuo hilí ka ko hono fakaikiiki pē 'ena 'oku 'i he Lipooti ko ia 'oku hā atu ko ia 'i he 2019. Sea ko u kole pē mu'a koe'uhí ke u ngata hē koe'uhí kae hoko atu toki hoko atu 'i he uike kaha'u koe'uhí ko 'etau taimi. Mālō 'aupito.

**Sea Komiti Kakato:** Mālō 'aupito Fakafofonga. 'I he'ene pehē Hou'eiki tau liliu 'o Fale Alea mālō. (**Liliu Fale Alea – 3:45pm**)

*(Pea na'e liliu 'o Fale Alea pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)*

**'Eiki Sea:** Fakamālō atu Hou'eiki ki he feme'a'aki 'oku fakahoko 'i he Komiti Kakato. Ko e me'a makehe pē eni 'oku tokanga ki ai e Hou'eiki Mēmipa, tuku atu e toenga e miniti 'e 15 ko eni ki he Fakafofonga 'o Ha'apai 13.

**Veivosa Taka:** Tapu pea mo e 'Eiki Sea Fale Alea 'o Tonga. Fakatapu heni ki he Hou'eiki Nōpele fakatapu mavahe ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā Kapineti. 'Oku 'i ai e 'ofa lahi ki he kau Fakafofonga e Kakai. Sea ko u fakamālō lahi ki he Feitu'una ko e faingamālie kuo ke laumālie lelei ke 'omai ki he motu'a ni koe'uhí ko e *emergency* 'i he Vahefonua Ha'apai pea mo e fiu hono fakakaukau'i ko e anga fēfē. Kka ko u tui kuo fakakoloa koe 'e langi ke ke mea'i mama'o 'a e tangi pea mo e fakaongosia 'a e Vahefonua Ha'apai kae 'uma'ā 'a Vava'u Lahi pea mo Tonga 'Eiki. Sea 'oku 'i ai ko e punake 'oku ne pehē ko ho'o vevela na ka ko u mo'ua ai foki. Pea neongo ko e tangi eni mei he Fo'i 'One'one ka 'oku mo'ua ai 'a e Lolo 'a Halaevalu kae pehē ki Tonga 'Eiki.

### **Kole ke toe fakalōloa māhina 'e 1 hono toutai'i mokohunu**

'Eiki Sea 'oku mea'i pē he Feitu'una kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Toutai pehē ki he 'Eiki Palēmia 'a e ngaahi mahina ne toki maliu atu 'a e māhina 'e ua ko ia na'e hako e fonua ni pea meimei tu'u he afā. Ka 'oku lolotonga tō e monū ko e 'ofa mei he 'Eiki Minisitā Toutai kae pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Kapineti 'o 'omi ai e faingamālie 'a e ki'i māhina 'e tolu ke fai ai 'a e toutai 'a e kāinga ni. 'Eiki Sea na'e te'eki ai ke lava e māhina 'e taha kuo kamata hono tāpuni 'a e ngaahi 'inasi 'i he vave ko ē uku 'a e si'i kāinga pea mo e lahi 'a e pa'anga kuo nau ma'u.

Ko e fakatangi 'Eiki Sea ko e kole pē eni ki he 'Eiki Minisitā 'o e Toutai pea mo e Ngoue ko e kole 'a e kāinga pē 'e lava 'o 'omi ha ki'i māhina 'e taha ke fakaa'ua'u 'aki he 'oku nau 'ilo'i kapau 'oku pehē 'a e uku ko eni 'i he māhina 'e taha 'o lava ai 'o tāpuni 'a e ngaahi 'inasi. Pea fēfē ai kapau na'e 'alomālie e fo'i māhina 'e tolu kuo lava ai pē 'o tō 'a e faka'amu 'a e kāinga Ha'apai ke nau tāketi ke nau ma'u ha pa'anga 'e 30,000 'i he ta'u ni. Pea ko e fakamālō ia 'Eiki

Minisitā ‘oku hounga ho’o ‘ofa pea ‘oku ou lave’i ko e ‘Eiki Minisitā koe ‘oku ke tu’u he faingata’a ‘i he taimi ‘o e fu’u KOVITI-19 ko e *tsunami* fakamāmani lahi ...

<009>

**Taimi:** 1551-1556

**Veivosa Taka:** ... kae pehē ki he fo’i ‘ofa ko eni kuo mau lave monū ai. Minisitā mahalo pē na’e ‘ikai ke ke mea’i ‘eku fakahoha’a ki he ‘Eiki Sea ‘a e *income* na’e ma’u ‘e he fa’ē mo hono ongo foha, kalasi 5 mo e kalasi 6 ‘i he ‘uluaki ‘aho pē ko ia na’e tali ai, ko e tufi pē eni ia ‘i ‘ulu’ulu. Na’a nau ma’u ‘a e pa’anga ‘e 500 ‘i he ‘aho ko ia, ko e fa’ē pē eni ia mo ‘ene tama ‘e toko 2. Pea ‘oku ou tui ko e fiefia ia ‘oku ‘oatu, pea neongo ai ko e hā ha fakafōtunga ‘eku fakahoha’a, ka ‘oku laumālie pē ki ai e Feitu’una ia pea mo e ‘Eiki Minisitā, ‘a e Palēmia mo, ho’o Kapineti. ‘Ofa mai ko e ‘aho lotū ena kuo hanga mai, ka ‘oku te’eki ai ke malavalava e ngaahi fatongia, pea ‘oku ou tui ‘e ‘Eiki Sea, ko e fakahoha’a pē ia ‘oku ou lava ‘e he motu’a ni ke fakafōtunga’aki ‘a e fiema’u ho kāinga, neongo ‘oku te’eki ai ke a’u ia ki he’eku lipooti, ka ‘oku ou fakamālō atu au he faingamāl;ie ko eni, ke u ‘oatu ai he ko e ‘osí ena ia, ko e *time frame* ena ia e uike kaha’u, ka te u foki pē ki Ha’apai Veu ‘o lotu lotu pē mei ai, kae toki fai e feme’a’akí ia e ‘Eiki Minisitā mo e Palēmia mo e Hou’eiki Kapineti ki ai ‘apongipongi kae fai atu ha fakatetu’a ki ha’ate taunga ‘oku tautau ha fu’u telie, ‘ofa atu mālō ‘aupito.

**Mo’ale Finau:** Sea ki’i tokoni atu. Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, tapu mo e Hou’eiki Minisitā mo e Palēmia. Sea ‘oku fakapuna pē motu’a ni ‘i he fakakaukau ko eni ke u hanga mu’a ‘o tukuatu ha ki’i sitetisitika ke tokoni atu ki he ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Sea ‘oku mea’i pē ‘e he Feitu’una ‘a e ‘aho na’a tau ki’i talitali ai e ki’i motu’a ko ē mei Ha’apai ‘oku ne fakalele ‘a e mokohunu, pea ‘oku ou tui pē ‘oku kei manatu’i lelei pē ‘e he Feitu’una ‘Eiki Sea, na’e ‘ohake ‘ene lipooti ki he fo’i ‘aho ko ia, na’e fe’unga mo e pa’anga ‘e 1 miliona tupu kuo ‘osi totongi ki he si’i kau toutai, kau fine’eiki na’e tufi ‘o a’u ki he kau ngāue, 1 miliona tupu, ‘a e fakamole pea a’u mo e kau leipá. Mea’i pē ‘e he Feitu’una ‘Eiki Sea na’a tau vakai atu ki he ni’ihi ko ē na’a nau ngāue ko ē ‘i he haka, fakamōmoa mahalo pē ‘osi a’u ‘o toko tolungofulu tupu, tamaiki Ha’apai kotoa. Ko ‘enau vahe na’e fakahā mai kiate au ‘Eiki Sea, na’e a’u pē ni’ihi ‘o pa’anga ‘e 500 ‘i he uike, ni’ihi ko ē na’e, na’e a’u ko ē ‘enau taukei ki hono haka ko ē ‘o e mokohunu ki he *quality* ko ē na’e faka’ofa’ofa taha na’e a’u ‘o pa’anga ‘e 500 ‘i he uike ‘ene vahe.

Pea ko e me’a ko ē na’e ‘omi kiate au ‘Eiki Sea ‘e he ni’ihi ko ení, ko ‘enau kole pē ena ‘oku ‘oatu ‘e he Fakafofonga. Lahi ange taimi na’e kovi ai ‘a e tahi ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ‘i ai e ki’i lipooti na’e ‘omai ‘Eiki Sea, ‘oku ou fie vahevahe mo e Fale ni. ‘I he taukei ko ē ‘a e kau toutai mo e kau uku, ko ‘enau fakamatala kei lahi pē ‘a e mokohunu ia, ‘i he’ene tu’u ko ē ‘i he taimi ni, tautefito ‘Eiki Sea ki he lahi ange taimi kovi ‘a e tahi, kae kei lava pē ‘o ‘omai e ngaahi ‘inasi ia, ma’u pē ‘inasi ia lolotonga ‘oku kei kovi e tahi ‘Eiki Sea, ka koe’uhí ko e, ‘oku ‘i ai e ni’ihi pea mo ‘ene toe lahi ko ē ‘a e koloa ko eni ‘Eiki Minisitā ko e kolé ko e fu’u taimi ko eni, tautautefito ki Ha’apai ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai pē ha toe ma’u’anga mo’ui ia ko tahi pē, ko ia pē Sea mālō.

**Siaosi Pohiva:** Sea fakamolemole pē pe ‘e lava pē ke u ki’i fakahoha’a atu.

**‘Eiki Sea:** Kātaki pē ‘Eiki Minisitā kae faka’osi mai ‘a Tongatapu 1 pea ke toki ‘omai ho’o talí.

## Tokanga ‘i ai pe ngaahi ma’u’anga mo’ui kehe he ‘oku ‘i ai tu’utu’uni ki he mokohunu

**Siaosi Pohiva**: Tapu pea mo e Sea, kae ‘uma’ā e Palēmia mo e Hou’eiki e Fale ni. Sea ko e fakatangī ē ia mei Ha’apai, ka ko ‘eku tokoni atu pē ‘aku ki hoku ongo tokoua ko eni mei tahī. ‘E faifai pea pehē ko ha kakai fakapikopiko e kakai Ha’apai. Fakamolemole pē lahi e ngaahi founa ke ma’u ai e mo’ui, ‘osi ‘i ai e, ‘oku ‘i ai e tu’utuuni pea na’e ‘osi tali pē ‘e he Fale ni e faingamālie ‘oku ‘oange ma’a e kakai, mo kātaki, kae kehe toki fai ha tu’utu’uni ‘a e Pule’angá ia ...

**Veivosa Taka**: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu Sea. Tapu pea mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni, ‘Eiki Sea ko e fakatonutonú, ko e pehē ko e fonua fakapikopiko ‘a Ha’apai. Sea ka tau ka foki ki he hisitōlia ‘e toki mahino’i, ‘osi ‘ilo pē ‘e au ko e ki’i tamasi’i ‘oku kei si’isi’i, ka tau ka foki ki he hisitōlia, ka tau fehu’i, ko hai ‘oku fakapikopiko? Pea ‘oku ‘osi mea’i pē ia ‘e he Feitu’una, ko Ha’apai na’a ne hanga uki e melinó ...

<005>

**Taimi**: 1556-1601

**Veivosa Taka**: ... Ko Ha’apai na’a ne hanga ‘o uki e lotu. Ko Ha’apai na’a ne hanga ‘o fakatahataha’i ‘a Tonga ni, pea ‘oku ou tui ‘Eiki Sea ko e kole faka’osi pē eni ia ki he ‘Eiki Minisitā, ‘Eiki Minisitā ka faifai ange kuo laumālie lelei e Feitu’una toe laiseni fo’ou pē kau laiseni ia toe ‘ai pē laiseni fo’ou pē ia.

**‘Eiki Minisitā MEIDECC**: Ki’i fakatonutonu atu Sea, ko ‘eku ki’i fakatonutonu pē ‘a’aku Sea na’a, na’e mo’ua ‘a Tonga ni ia he ngoue mo e feinga’i ko ē ke ma’u e me’a ‘a e mo’ui kae tau ‘ata’atā pē ‘a Ha’apai, ‘ikai ke ‘amanaki ‘a Tonga ni ia ‘oku nau fu’u tokolahi pehē ‘enau tokanga ‘anautolu ki he me’a ko ia, ko ‘eku ki’i lave pē au ki he hisitōlia na’a ‘oku ‘i ai ha ngaahi me’a pehē na’e ‘i ai mālō.

**Veivosa Taka**: Mālō Sea ko e ...

**‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o**: Ko e ki’i tokoni atu pē Fakafofonga ko fē koā na’a ne kolotau’aki e lesi?

**Veivosa Taka**: ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke a’u ‘eku hisitōlia ki he..., tapu pē mo e Feitu’una ‘Eiki Sea ko e kole pē ia ki he ‘Eiki Minisitā mo e Hou’eiki ‘o e Kapineti, ‘Eiki Palēmia ka mou faifaiange kuo mou laumālie lelei ki he fakatangī tuku mai ke mau toe laiseni fo’ou pē ko e mahina ‘e taha pe ko e ‘aho ‘e taha kai kehe pē ke a’usia ‘a e taumu’a ‘o e kāinga Ha’apai ‘ofa atu ‘Eiki Minisitā Toutai.

**‘Eiki Sea**: Me’a mai e ‘Eiki Minisitā Ngoue mo e Toutai.

**Kamata ‘Okatopa fakafanau e mokohunu pea ‘oku tapui he Lao ke fai hano toutai’i**

**‘Eiki Minisitā Ngoue**: ‘Oku ou ‘ofa atu Fakafofonga Fika 13. Tapu pē mo e Feitu’una Sea tapu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Fale ‘Eiki ‘Eiki Sea. ‘I he kamata’anga pē ta’u ni ‘Eiki

Sea na'e 'osi fakakaukau pē ki ai 'a e tēpile 'a e Kapineti ki he me'a ko eni koe'uhí ko ha ki'i taimi nounou ke fai ha tokoni ki ha ma'u'anga pa'anga ke tokoni ki he kakai 'o e fonua, pea ho'ata atu pē ia mei he Fale ni mei he kau ongo tēpile 'e ua kole, me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmia ke tukuange atu ki he, ... ka na'e 'osi 'i he tēpile pē ia 'o e Kapineti 'o fai leva e ki'i ngāue ko eni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea ko e ngāue ni na'e kamata mai ko e mahina pē 'e tolu. 'A ia ko e mahina 'e ua ia na'e sai pē ia ko e ki'i ofiofi ko ē 'osi 'etau 'a'ahi Fale Alea kamata leva ke ki'i kovikovi e matakali ko eni 'o mahalo lava e uike ua meimei tolu a'u mai ki he taimi ni 'Eiki Sea. 'I ai pē mo e fakangatangata na'e fai he potungāue ko e sio pē 'Eiki Sea koe'uhí ke 'i ai pē ha me'a ke toe ma'u mei ai ha mo'ui 'a e kakai he kaha'u, ka 'i he lolotonga ko ē fai e fua 'Eiki Sea na'e 'i ai pē 'a e ngaahi ngāue 'oku 'ikai 'ata lelei he potungāue he ma'u he 'a e motu'a ni 'oku lahi hono to'o 'o e fanga ki'i me'a iiki,. 'I ai e me'a 'e ni'ihī na'e fekau ke 'ave 'o laku ki tahi me'apango pē 'oku 'ikai ko e kau *exporter* toe fekau nautolu ke o 'o kole ke fekau mu'a ke tuku ki tahi 'a e fanga ki'i me'a ko ē 'ikai ke ngofua, ka koe'uhí ko e fakavavevave na'e fai pē founa fakavavevave ke liliu 'aki e lao kimu'a kapau na'e lahi 'a e toe faingamālie 'e 'i ai e ngaahi me'a 'e toe liliu koe'uhí ke a'usia e taumu'a ko eni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea koe'uhí ko e kole ko eni 'oku fai mei he tēpile ko ē kae tuku pē mu'a ke u 'oatu e fakakaukau, lolotonga ko ē fakangatangata e *border* kuo tā mai e 'ofisakolo mālōlō 'o kole pea 'oku ou sai'ia he kole mai ko ē 'a e kakai. Ko u sio atu ko ha ngaahi fa'ē uitou 'oku nau ui pea 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pē ko 'enau ui pe ko e mo'oni kole 'Eiki Minisitā ko 'emau si'i o mai 'o fai ha feinga ko e tūngongo pē 'oku mau lava 'o a'u ki ai. Pea u fakangofua pē 'e au e 'ofisakolo mou o moutolu 'o fua pea kumi e kautaha 'oku mou o ki ai hoko atu pē 'i he lolotonga ko ē 'o e faingata'a 'a e lolotonga peau tau pehē lolotonga e hako. Ko 'aneuhu toe tā mai e 'ofisakolo 'o Fonoi pea u talanoa ange leva ki he 'Ofisakolo 'o Fonoi.

Ko e kamata 'i 'Okatopa ko e taimi fanau ia 'a e mokohunu, pea 'oku 'i he lao ia 'ikai ke toe ngofua ke fāngota'i e fa'ahinga me'atahi ko eni. Ko ia ai 'e 'Eiki Sea 'oku ou 'omi pē ki he Fale ni ke fale'i pea ke fanongo e kakai 'o e fonua ni kapau leva 'oku fanau 'oku 'ikai ke totonu ke tau toe ue'i 'a e fa'ahinga me'a mo'ui ko eni, he 'oku mahu'inga hano faingamālie 'i he fanau ko ia ke toe ma'u ha me'a ko e kaha'u ha to'utangata mo ha to'utangata 'Eiki Sea. 'Oku kau ai 'Eiki Sea ...

## **Tokanga pe 'oku kau pe mo e mokohunu tangata he tapui hono toutai'i 'i 'Okatopa**

**Lord Tu'i'āfitu:** Sea ki'i fehu'i pē mu'a ki he ...

<007>

**Taimi:** 1601-1606

**Lord Tu'i'āfitu :** ... Minisitā fakavavevave lolotonga 'ene fononga 'ene me'á. Ko 'eku fehu'i pē ki he 'Eiki Minisitā ko e 'uhingá 'oku ne me'a mai ko e taimi fakafanau eni 'o e mokohunú? Tapu mo ho Fale 'Eiki ni, ko 'eku fehu'i fēfē mokohunu tangatá? Kapau 'oku tapu, 'oku fihia ā laó ki he mokohunu fefiné pea faka'atā e mokohunu tangatá. Ko 'eku fehu'i pē mālō Sea.

**'Eiki Minisitā Ngoue :** 'Eiki Sea, me'a faka'ulia ia si'i lolotonga pē 'ena nofó kuo 'alu atu ha tama ia pehē atu fa'e 'unu koe ki hē ha'u koe me'a tangata ki hē, te ke kau koe he kumi siliní. Fakamālō pē au ki he 'Eiki Nōpele hono 'omaí..



**'Eiki Sea** : 'Eiki Minisitā mahalo kuo fe'unga ia ko 'etau taimí kuo ...

**'Eiki Minisitā Ngoue** : 'Eiki Sea tuku mu'a ke fakamahino he ko e *issue* lahi eni. Koe'uhí kuo ke tukumai..

**'Eiki Sea** : Faka'atā atu pē ho'o miniti 'e 2 ke fakamā'opo'opo mai 'Eiki Minisitā.

### **Fakahā tapui toutai'i mokohunu mei 'Okatopa-Ma'asi kae toki fai ha sio ki ai**

**'Eiki Minisitā Ngoue** : Koe'uhí pē Sea kuo ke tukumai e miniti 'e 15 ma'á e Fakafofonga ko ení ke kole 'a e mokohunú. Mo'oni 'aupito 'aupito, 'oku ke mea'i Fakafofonga kapau 'e toe 'ai ke mou 'ai laiseni, 'oku pa'anga 'e 2 mano 5 afe faingatā'ia e kau *exporter* ia. Ko u pehē pē tuku, tuku ke nau fanau, 'Okatopa, Novema, Tisema, Sanuali, Fepueli, Ma'asi, tau sio leva mei ai. Mou, ki ai. Tau sio pē ki ai pē 'e a'u ki Ma'asi 'oku fe'unga, tau hoko atu. Ka ko e tu'unga he taimí ni Sea kai pē ke toe lava ko e laó ia, tatau pē mo e fonú, tatau pē pea mo e tofua'a, tatau pē mo e ika ko e ma'ava 'oku nau 'alu 'o a'u ki he ika lalahi pehē 'oku ai pē hono taimi tapu ke taputapui. Ko u kole atu, ko u fakafofonga'i atu e ngaahi fa'ē 'a e mokohunú tuku ā ke ma'u hamau taimi. Tukuange mai 'a 'Okatopa mo Novema ki Ma'asi. Mālō e ma'u faingamālié.

**Veivosa Taka** : Sea tapu pea mo e Feitu'una, Sea ko u fakamālō atu ko e faka'a'u atu e le'o homa kāingá ko u fakafofonga'i atu hoku tokouá 'ema fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Ngoué. Koe'uhí ko e fakapotopoto pea mo 'ene me'a mama'o koe'uhí ko e kaha'u 'o e fonuá. 'Eiki Sea ko e me'a pē 'oku ou fiefia aí, ma tali lelei 'ene tu'utu'uní ko e 'uhingá ko 'ene a'u ki Ma'asi pea 'Epeleli 'oku 'i ai 'a e faingamālie pē ki he kāinga 'o Tongá ni kātōá. Mālō 'aupito 'Eiki Sea e ma'u faingamālié fakamālō atu Hou'eiki Kapineta 'a e langa fonua pea mo e langimama'o ki he'etau ngaahi ngāue 'oku fakahokó. Mālō 'aupito.

**'Eiki Sea** : Hou'eiki 'oku toloi e Falé ki he 10:00 e Monite. Mou me'a hake ke tau kelesi.

*(Ne me'a hake ki 'olunga kotoa e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé)*

**Kelesi** - Tutuku.

<008>